

✓ К-14038
П 288093

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 124

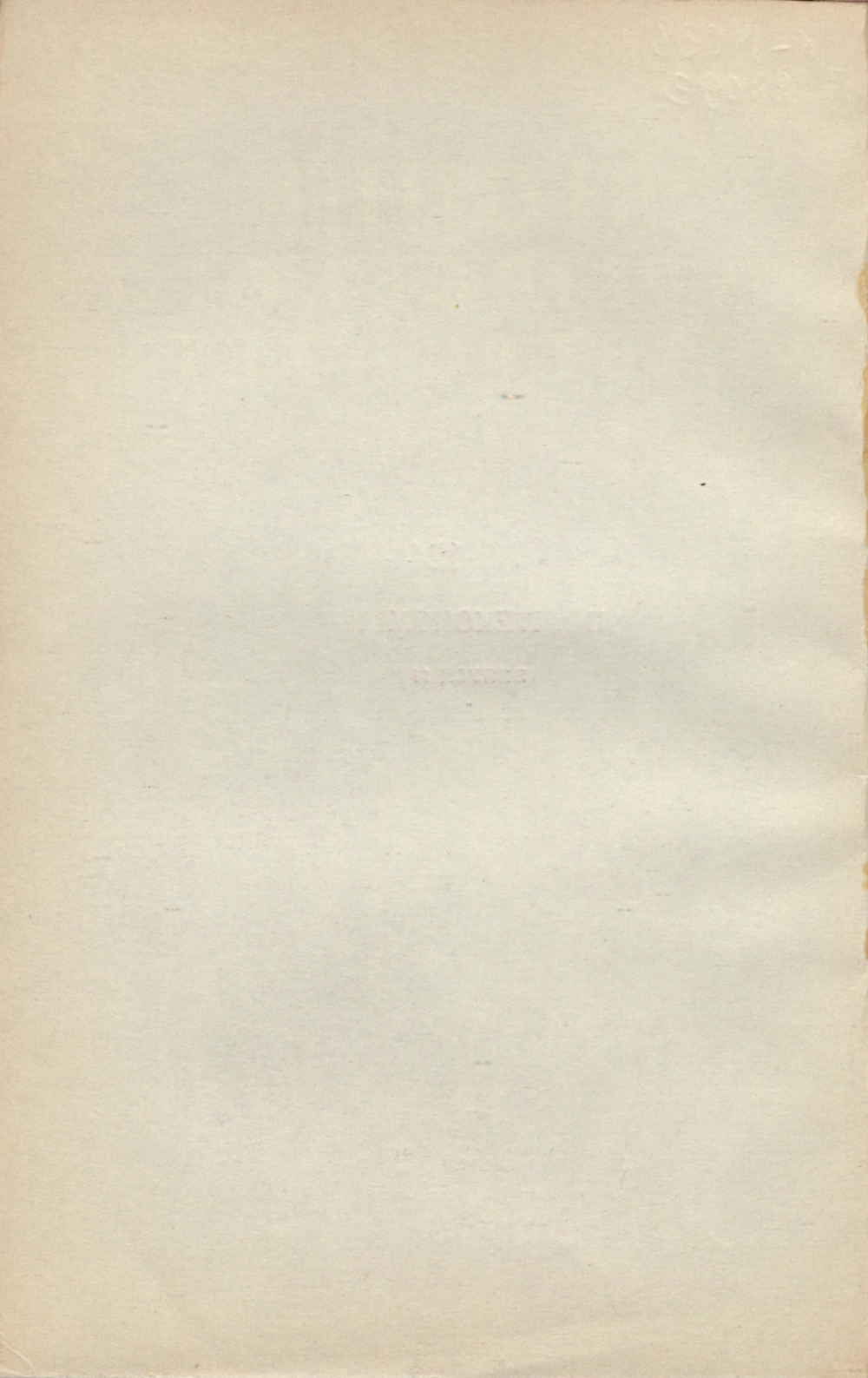
ПОЛІТЕКОНОМІЯ

ВИПУСК 11

32 коп.

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 124

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

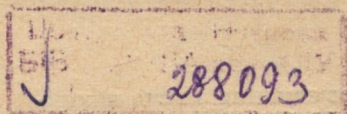
ВИПУСК 11

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»,
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ХАРКІВ — 1975

Редакційна колегія:

О. П. Мамалуй (відповідальний редактор),
І. М. Бейліс, О. М. Васильєв, Є. М. Воробйов,
М. М. Грінченко, Б. П. Данилевич, В. Ю. Довгаль,
В. О. Ковальова, М. М. Кім, І. Я. Ткаченко.

Редакція гуманітарної літератури
Зав. редакцією Г. І. Шинкаренко

О. П. МАМАЛУЙ, канд. екон. наук,
О. О. МАМАЛУЙ

ПРО ПЕРЕВАЖАЮЧИЙ РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Однією з корінних проблем нашої економіки є підвищення ефективності суспільного виробництва шляхом його інтенсифікації [9, с. 333]. У цьому зв'язку важливого значення набуває питання про дію закону переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва і оптимальне співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва. Від правильного розв'язання його значною мірою залежать дальший розвиток продуктивних сил, вдосконалення виробничих відносин та істотне піднесення добробуту трудящих [9, с. 66].

XXIV з'їзд КПРС висунув перед радянською економічною наукою завдання глибокого і всебічного дослідження економічних законів соціалізму, що діють на сучасному етапі, для правильного врахування їх вимог при розробці економічної політики і найефективнішого використання в практиці комуністичного будівництва.

У літературі з проблеми співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва ще не встановилась єдина думка про суть і місце закону переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом предметів споживання при соціалізмі. Одні автори (Л. Довгань, Ю. Іванов, С. Шаталін та ін.) зовсім заперечують існування закону переважаючого розвитку першого підрозділу суспільного виробництва при соціалізмі [14, 19]; другі визнають його дію тільки в період соціалістичної індустріалізації країни (В. Кудров, О. Шапіро та ін.) [12]; треті вважають, що науково-технічний прогрес, зростання органічної будови виробництва не є основою переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва (М. Мірошников, В. Роміцин) [21; 22]. Більшість же економістів вважають, що цей закон діє в період розвинутого соціалізму і вказують на його модифікацію під впливом науково-технічного прогресу [15; 16]. Правомірною є точка зору, згідно з якою закон переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва діє на основі науково-технічного прогресу і зростання органічної будови со-

ціалістичного виробництва на всіх етапах комуністичного будівництва. Ця точка зору відбиває специфіку і модифікацію вказаного закону в період розвинутого соціалізму.

Єдиною методологічною основою дослідження нашого питання є марксистсько-ленінська теорія соціалістичного розширеного відтворення і її положення про закон переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва.

К. Маркс, досліджуючи технічний прогрес у капіталістичному суспільстві, відкрив закон зростання органічної будови капіталу. «Цей закон швидшого збільшення постійної частини капіталу в порівнянні з змінною частиною,— писав К. Маркс,— підтверджується на кожному кроці» [1, с. 590].

В. І. Ленін, розвиваючи марксистську теорію відтворення, вперше сформулював закон переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва. Його дію він безпосередньо пов'язував з появою і далшим розвитком машинного виробництва, що зумовило підвищення органічної будови капіталу і зростання продуктивності суспільної праці. «Піднесення продуктивності праці потребує,— писав В. І. Ленін,— насамперед забезпечення матеріальної основи великої індустрії: розвитку виробництва палива, заліза, машинобудування, хімічної промисловості» [6, с. 223].

Переважаючий розвиток першого підрозділу пояснюється тим, що для постійного розширення всього суспільного виробництва необхідні додаткові засоби виробництва. В. І. Ленін зазначав: «Щоб розширювати виробництво... треба виробити спочатку засоби виробництва, а для цього потрібне, значить, розширення того відділу суспільної продукції, що виготовляє засоби виробництва...» [3, с. 132].

Через це виникає необхідність у переважаючому розвитку виробництва засобів виробництва, яка виступає у вигляді закону розвитку суспільного виробництва, що передбачає заміну ручної праці машинною. В. І. Ленін підкреслював: «Весь сенс і все значення цього закону про швидше зростання засобів виробництва в тому тільки й полягає, що заміна ручної праці машинною,— взагалі прогрес техніки при машинній індустрії,— вимагає посиленого розвитку виробництва по добуванню вугілля й заліза, цих справжніх «засобів виробництва для засобів виробництва» [2, с. 86].

Класики наукового комунізму обґрунтували положення про те, що закон переважаючого розвитку першого підрозділу є законом розширеного відтворення у суспільстві, матеріальну основу якого становить велике машинне виробництво. Побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства спирається на високорозвинуту індустріальну матеріально-технічну базу, яка систематично вдосконалюється під впливом науково-технічної революції, внаслідок переважаючого зростання виробництва засобів виробництва. В. І. Ленін указував, що і на вищій

фазі комунізму зберігає своє значення відношення $(v+m)_1$ до C_1 і нагромадження [8, с. 349].

Деякі науковці намагаються довести, що закон переважаючого розвитку першого підрозділу при соціалізмі не діє. Для обґрунтування своєї тези вони, використовуючи математичний метод, переглядають марксистсько-ленінські схеми відтворення. При цьому вводять до них необхідні для підтвердження своїх думок довільні умови, забуваючи, що мають справу з певними економічними процесами. Наслідком є очікувані авторами, але неправильні по суті висновки. Так, Л. Довгань (14, с. 10), аналізуючи схеми відтворення, в одному випадку припускає незмінною органічну будову капіталу і частку додаткової вартості першого підрозділу, що йде на нагромадження. Це дозволяє йому висловити думку про однакові темпи зростання двох підрозділів. В іншому випадку автор застосовує штучні вихідні дані, а саме такі, що показують, ніби повільне зростання органічної будови фондів — з 5 до 5,25% (за 25 років) і різке зростання норми додаткового продукту — зі 100 до 307% (за той же період). Норма нагромадження при цьому знижується, а фонд споживання зростає. На такій підставі Л. Довгань робить висновок: «... закон переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва є специфічним економічним законом, що характерний для капіталістичної системи і втрачає свою дію в умовах розвинутого соціалістичного господарства» [14, с. 68—69].

Наведене цим автором повільне зростання органічної будови фондів за тривалий відрізок часу і бурхливе збільшення норми додаткового продукту при зниженні норми виробничого нагромадження — наслідок нереальної, штучно створеної автором ситуації. В обох випадках бачимо суб'єктивний підхід до аналізу марксистсько-ленінських схем відтворення і до тлумачення суті закону переважаючого зростання першого підрозділу суспільного виробництва. А це робить не переконливим як метод «доведення», так і висновки про відсутність при соціалізмі об'єктивної необхідності в переважаючому розвитку виробництва засобів виробництва.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що не слід зловживати схемами, котрі самі по собі нічого не доводять, а тільки ілюструють економічні процеси, окремі елементи яких теоретично вже вияснено [див. 4, с. 46].

При дослідженні економічних процесів не можна підміняти якісний аналіз кількісним, а також використовувати надумані ситуації, довільні величини. В. І. Ленін, критикуючи Туган-Барановського за однобічний і суб'єктивний підхід до аналізу економічних явищ, зазначав: «... чорт знає що за дурна і претенціозна нісенітниця! Без всякого історичного вивчення доктрини Маркса, без всяких нових досліджень, на підставі помилок у схемах (довільна зміна норми додаткової вартості), на підставі віднесення до загального правила найвинятковішого випадку

(підвищення продуктивності праці без зменшення вартості продукту: абсурд, коли тільки взяти це як загальне явище), на підставі цього заявляти про «нову теорію», про помилку К. Маркса, про перебудову...» [7, с. 19].

У наш час захоплення деяких економістів «математичним переглядом» марксистсько-ленінських схем, надуманими моделями оптимального планування [12, с. 47—56; 20; с. 19—27; 22, с. 11—26] приводить до неправильного відображення дійсності, що не сприяє ні теоретичному розв'язанню проблем, ні практиці комуністичного будівництва.

Безпідставним є і твердження економістів, які обмежують наявність і дію закону переважаючого розвитку першого підрозділу тільки періодом соціалістичної індустріалізації нашої країни. Так, В. Кудров, А. Шапіро в своїй статті пишуть: «... невірною абсолютизувати закон переважаючого зростання першого підрозділу суспільного виробництва, який є законом індустріалізації, і зводити його в ранг вічного, а не історичного закону, що відповідає певному рівневі продуктивних сил, пов'язаного одночасно і з екстенсивним типом відтворення» [12, с. 52].

Заперечення наявності і дії закону переважного розвитку виробництва засобів виробництва в період розвинутого соціалізму, коли створюється матеріально-технічна база комуністичного суспільства на основі використання і застосування кращих досягнень науково-технічної революції, теоретично неспроможне і суперечить дійсності.

Закон переважаючого зростання першого підрозділу органічно пов'язаний з технічним прогресом, інтенсифікацією виробництва і підвищенням продуктивності суспільної праці внаслідок послідовного застосування передової техніки. А «прогрес техніки в тому й полягає, що людська праця все більше й більше відступає на задній план перед працею машин» [2, с. 67]. В. І. Ленін вбачав в цьому всю прогресивну роботу людської техніки [див, 2, с. 87].

На різних етапах соціалістичної економіки нашої країни, у різних галузях народного господарства відбуваються прискорений розвиток і успішне технічне переозброєння виробництва, впроваджуються і розширюються комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів. Все це закономірний результат поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу. Цей процес всезагального, планомірного і ефективного розвитку особливо характерний для періоду розвинутого соціалізму. В 1973 р. промисловість СРСР нараховувала 5,5 тис. комплексно-механізованих і автоматизованих підприємств. Протягом 1966—1973 рр. створено понад 33,2 тис. нових типів машин, обладнання, а знято з виробництва 6,5 тис. застарілих типів [18, с. 75, 77]. Триває значне зростання енергоозброєності, продуктивності праці, а також збільшується обсяг валової продукції і основних виробничих фондів у промисло-

вості СРСР. Це підтверджують і дані табл. 1 [17, с. 48; 18, с. 24, 33, 34, 78].

Таблиця 1

Показник	Роки					
	1960	1965	1970	1971	1972	1973
Енергоозброєність праці	1	1,50	1,85	1,95	2,07	2,14
Електроозброєність її	1	1,37	1,75	1,83	1,95	2,04
Продуктивність праці	1	1,29	1,77	1,84	1,89	2,02
Валова продукція	1	1,38	1,95	2,09	2,18	2,34
Основні виробничі фонди	1	1,68	2,56	2,79	3,0	3,1

Питома ж вага кількості зайнятих у галузі матеріального виробництва послідовно зменшується від 88,3% в 1940 р. до 76,4 в 1973 році [18, с. 180].

У зв'язку з розвитком цих процесів велика частина ручної праці суспільства йде на виробництво засобів виробництва. Широке впровадження досягнень науково-технічного прогресу зумовлює переважаючий розвиток соціалістичного розширеного відтворення інтенсивного типу, коли заміна ручної праці машинною, машинної — системами машин-автоматів відіграє все зростаючу роль. Завдання, що стоять перед нашою країною в цьому напрямку, досить великі. Виконання їх вимагає систематичного збільшення виробництва сучасних висококомунікованих знарядь праці. Нині в нашій промисловості ще 45% робітників зайнято ручною працею [18, с. 166]; число металорізальних верстатів, що входять до автоматичних ліній, становить менше 10% їх загальної кількості; питома вага металорізальних верстатів з числовим програмним керуванням у загальному випуску становила в 1973 р. лише 1,8% [18, с. 88].

XXIV з'їзд КПРС накреслив широку програму подальшого здійснення механізації суспільного виробництва і заміни ручної праці машинною [9, с. 27]. На основі прискореного впровадження досягнень науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва цілком закономірно прискорюються зростання фондоозброєності і продуктивності суспільної праці, відбувається заміна ручної праці машинною, збільшується частка уречевленої праці проти живої у вироблюваному суспільному продукті. А це об'єктивно вимагає переважаючого розвитку першого підрозділу і в період розвинутого соціалізму.

Є економісти, котрі вважають, що технічний прогрес і зростання органічної будови соціалістичного виробництва не завжди приводять до переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва [19, с. 168; 20, с. 22]. Як доказ вони висувують положення про те, ніби зростання органічної будови капіталу в розвинутих індустріальних країнах знижується. Посилаються вони

і на зміни, що відбуваються у співвідношенні темпів зростання двох підрозділів.

Всебічний розгляд суті процесів, пов'язаних з загальним законом капіталістичного виробництва, показує тісну органічну взаємообумовленість технічного прогресу, органічної будови капіталу і переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва.

В. І. Ленін вказував, що за загальним законом капіталістичного виробництва постійний капітал в обох підрозділах зростає швидше перемінного, а це виражається в зростанні органічної будови всього суспільного капіталу і приводить до того, що «той підрозділ суспільного виробництва, який виготовляє засоби виробництва, повинен, виходить, рости швидше, ніж той, який виготовляє предмети споживання» [За, с. 33]. Твердження економістів про падіння темпів зростання органічної будови виробництва на сучасному етапі економічного розвитку не підтверджуються ні практикою, ні економічними дослідженнями з даного питання [15, с. 91—92; 16, с. 30, 32]. Що ж до змін у конкретному співвідношенні між першим і другим підрозділами, то вони не можуть об'єктивно характеризувати зв'язки між зростанням органічної будови виробництва і законом переважного розвитку виробництва засобів виробництва, бо залежать від багатьох інших факторів. Ось чому не можна ототожнювати закон з конкретними співвідношеннями між підрозділами суспільного виробництва.

Об'єктивну основу дії закону переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва становлять при соціалізмі технічний прогрес та зміни органічної будови виробництва, яке має тенденцію до підвищення.

По-різному висвітлюється в літературі і питання про класифікацію найважливіших факторів, що безпосередньо визначають співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва. Одні економісти такими факторами вважають фондомісткість, матеріаломісткість і норму виробничого нагромадження [19, с. 165], другі — ефективність, норму виробничого нагромадження і матеріаломісткість суспільного виробництва [15, с. 295], треті — зростання органічної будови фондів (зміну фондоозброєності праці), норму виробничого нагромадження, фондомісткість і матеріаломісткість суспільного виробництва [11, с. 209].

Нам здається найвірнішою третя точка зору.

Закон переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва виражає тільки загальні відносини між двома підрозділами, вказуючи на панівну протягом тривалого періоду закономірність до переважаючого зростання першого підрозділу суспільного виробництва, не відбиваючи при цьому можливих конкретних співвідносин.

Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись у своїй економічній політиці вимогами економічних законів соціалізму,

зокрема закону переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва, в залежності від потреб і реальних можливостей кожного етапу розвитку народного господарства, встановлюють конкретні співвідношення між двома підрозділами суспільного виробництва. Це підтверджують дані про питому вагу групи «А» і групи «Б» в загальному обсязі промислової продукції СРСР (табл. 2) [17, с. 130; 18, с. 84].

Таблиця 2

Показник	Роки					
	1960	1965	1970	1971	1972	1973
Група „А“	72,5	74,1	73,4	73,4	74,5	74
Група „Б“	27,5	25,9	26,6	26,6	25,5	26

XXIV з'їзд КПРС підкреслив необхідність і в майбутньому переважного зростання виробництва засобів виробництва, як основи неухильного розвитку всього народного господарства і збільшення виробництва продукції другого підрозділу [9, с. 51].

Важливо домогтись такого співвідношення темпів розвитку важкої індустрії і галузей, що виготовляють життєві засоби, яке найповніше відповідало б вимогам основного економічного закону соціалізму — неухильного підвищення добробуту радянського народу і дальшого зростання продуктивних сил суспільства. В цьому і знаходить своє виявлення найважливіша особливість закону переважаючого розвитку першого підрозділу в період розвинутого соціалізму.

Необхідність досягати оптимального співвідношення між двома підрозділами суспільного виробництва зумовлює в сучасних умовах тенденцію до зближення темпів зростання виробництва засобів виробництва і виробництва предметів споживання. Саме з цього і виходила наша партія, розв'язуючи питання про істотні зміни у співвідношенні між першим і другим підрозділами, про що свідчать темпи зростання групи «А» і групи «Б» у промисловості СРСР (табл. 3) [18, с. 83, 84; 13, с. 75].

У роки восьмої п'ятирічки темпи зростання груп «А» і «Б» були майже однаковими (51 і 49%). На сучасному етапі комуністичного будівництва нагромаджено такий виробничий потенціал, який дозволив, не знижуючи темпів розвитку першого підрозділу, значно розширити галузі, що виробляють предмети особистого споживання. У поточній п'ятирічці при загальному зростанні промислового виробництва на 47%, продукція групи «Б» має збільшитись на 48,6%, а групи «А» — на 46,8%. У цілому ж випередження приросту засобів виробництва у порівнянні з при-

ростом предметів споживання становитиме 1,1 раза [10, с. 76]. Виконання дев'ятого п'ятирічного плану за перші три роки показує, що темпи зростання групи «Б» дещо зменшились. Так, у 1973 р. продукція групи «А» збільшилась на 8,2%, групи «Б» — на 5,9%, а у 1974 р. — відповідно на 8,3 і 7,2%.

Грудневий Пленум ЦК КПРС 1973 р., відзначивши великі успіхи у виконанні завдань п'ятирічки у всіх галузях економіки, загострив увагу на «вузьких місцях», підкреслив необхідність

Таблиця 3

Показник	Роки									
	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Виробництво засобів виробництва (група „А“)	109,2	110,1	108,3	107,0	108,3	107,7	106,8	108,2	108,3	107
Виробництво предметів споживання (група „Б“)	107,4	109,9	108,5	107,3	108,9	107,7	105,7	105,9	107,2	106

повнішого використання існуючих резервів для підвищення темпів розвитку продукції групи «Б», зростання якої залишається недостатнім [10].

Економічна політика нашої партії спрямована на зближення темпів розвитку двох підрозділів суспільного виробництва, ґрунтується на досягнутому рівні розвитку важкої індустрії і виходить з необхідності різкого піднесення життєвого рівня народу та ліквідації у зв'язку з цим розриву між зростаючими потребами населення в предметах споживання і виробництвом останніх. У цілому ж тенденція швидшого зростання предметів споживання, що переважає в окремі роки і навіть в окремі періоди, не може змінити закономірного процесу розвитку двох підрозділів суспільного виробництва, заснованого на переважаючому розвитку важкої індустрії. Говорячи про накреслені планом більш високі темпи виробництва предметів особистого споживання, Л. І. Брежнев підкреслив на XXIV з'їзді: «Цей захід, зрозуміло, не відміняє нашої загальної лінії на прискорений розвиток виробництва засобів виробництва» [9, с. 51]. Протягом 1971—1975 рр. продукція першого підрозділу має збільшитися на 41%, а другого — на 37% [13, с. 80]. Таке співвідношення між двома підрозділами суспільного виробництва визначено внаслідок всебічного аналізу, воно науково обґрунтоване, найкраще відповідає завданням, що стоять перед народним господарством і через це є оптимальним для даного періоду.

Це оптимальне співвідношення передбачає ще вищі темпи зростання галузей важкої індустрії, що забезпечують розвиток технічного прогресу в народному господарстві. Так, продукція хімічної, нафтохімічної промисловості і машинобудування має зрости за поточну п'ятирічку в 1,7 раза. Продукція вказаних галузей у всьому промисловому виробництві країни підвищиться від 33% у 1970 р. до 36% у 1975 році. Це дозволить «значно розширити випуск засобів виробництва для прискореного розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості» [9, с. 52]. Адже засоби виробництва, як указував В. І. Ленін, «виготовляються не заради самих же засобів виробництва, а лише заради того, що все більше й більше засобів виробництва потрібно в галузях промисловості, які виготовляють предмети споживання» [5, с. 139].

Виробництво засобів виробництва бере участь у виготовленні предметів споживання не тільки тим, що створює для нього засоби виробництва, а й тим, що само безпосередньо виготовляє предмети особистого споживання. Наприклад, коли виробництво предметів споживання в галузях легкої і харчової промисловості в дев'ятій п'ятирічці збільшиться на 44—48%, то в галузях важкої промисловості воно зросте у два рази і досягне в 1975 р. 29% всіх виготовлених предметів споживання. Цим самим виробництво засобів виробництва бере активну участь у систематичному піднесенні випуску предметів особистого споживання і підвищення добробуту всіх трудящих.

Л. І. Брежнев у своїй промові перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви, зупиняючись на заходах для дальшого підвищення життєвого рівня трудящих, підкреслив, що протягом трьох майбутніх п'ятирічок буде досягнуто повного достатку високоякісних продуктів харчування, товарів народного споживання; широкого розвитку набуде сфера послуг, відповідно зростуть доходи населення (див. 10). Для здійснення цієї мети необхідне значне, планомірне підвищення продуктивності суспільної праці на базі виробництва і ефективного застосування засобів виробництва, що відповідають сучасним вимогам передової науки і техніки. Йдучи по цьому шляху, радянський народ добився значних успіхів. У 1973 р. проти 1940 р. реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого зросли в 3,2 раза, реальні доходи селян — в 5,6 раза, реальні доходи всього населення — в 4,5 раза [18, с. 178]. Л. І. Брежнев наголошує, що в майбутньому довгострокова орієнтація господарського розвитку країни визначатиметься курсом на дальше істотне підвищення добробуту трудящих [див. 10].

Таким чином, переважаючий розвиток виробництва засобів виробництва є економічним законом суспільного виробництва, заснованого на великій машинній індустрії. Він специфічно, в системі з іншими економічними законами, діє на всіх етапах

побудови комунізму, модифікуючись під впливом конкретних умов, які складаються на тому чи іншому етапі. Об'єктивна необхідність у переважаючому розвитку першого підрозділу відносно другого, цілком відповідає злободенним завданням успішного економічного розвитку і в період зрілого соціалістичного суспільства, головне економічне завдання якого полягає у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Капітал. т. 1.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 47—728.
2. Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки.—Твори, т. 1, с. 57—104.
3. Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму.—Твори, т. 2, с. 107—232.
- 3а. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.—Твори, т. 3, с. 1—525.
4. Ленін В. І. Замітки до питання про теорію ринків.—Твори, т. 4, с. 39—48.
5. Ленін В. І. Відповідь п. П. Нежданову.—Твори, т. 4, с. 136—141.
6. Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.—Твори, т. 27, с. 203—241.
7. Ленін В. І. Лист О. М. Потресову. 27 червня 1899 р.—Твори, т. 34, с. 18—22.
8. Ленинский сборник XI.
9. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України. 1971. 360 с.
10. Брежнев Л. И. Все для блага народа, во имя советского человека. Речь перед избирателями Бауманского избирательного округа г. Москвы.—«Правда», 1974, 15 червня.
11. Багрий П. И. Динамика и структура общественного производства при социализме. К., «Наукова думка», 1974. 319 с.
12. «Вопросы экономики», 1973, № 4.
13. Государственный пятилетний план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы. М., Политиздат, 1972. 455 с.
14. Довгань Л. И. О темпах роста двух подразделений общественного производства. М., «Экономика», 1965. 80 с.
15. Два подразделения общественного производства. М., «Мысль», 1971. 342 с.
16. Корягин А. Г. Соотношение двух подразделений общественного производства. М., «Мысль», 1973. 96 с.
17. Народное хозяйство СССР в 1922—1972 гг. М., «Статистика», 1972. 848 с.
18. СССР в цифрах в 1973 году. М., «Статистика», 1974. 224 с.
19. Шаталин С. С. Пропорциональность общественного производства (Очерк теории и методологии планирования). М., «Экономика», 1968. 215 с.
20. «Экономические науки», 1974, № 2.
21. «Экономические науки», 1974, № 7.
22. «Экономика и математические методы», 1970, т. 6, вып. 1.

В. В. ГЛУЩЕНКО

ВИРОБНИЧІ ПОТРЕБИ ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛІЗМУ

За сучасних умов набуває особливого значення наукове планування і прогнозування розвитку соціалістичного виробництва. Відправним пунктом такого планування є виробничі потреби, які постійно змінюються. Тому важливо знати напрям і темпи

змін, а також темпи задоволення виробничих потреб. Це значною мірою сприяє встановленню оптимального співвідношення між виробництвом і споживанням при соціалізмі, що дозволяє «істотно піднести ефективність економіки, перетворити все наше величезне господарство в ще краще працюючий, добре налагоджений механізм» [8, с. 45], найповніше задовольнити весь комплекс виробничих потреб, а також забезпечити високий рівень життя народу як головну мету всього суспільного виробництва при соціалізмі.

Соціалістичні виробничі відносини визначають соціально-економічну суть категорії «виробничі потреби». Останні підпорядковані основній меті соціалістичного виробництва. Зростаючі потреби трудящих обумовлені суспільним поділом праці і законом планомірного, пропорціонального розвитку соціалістичної економіки, забезпечують розширене відтворення суспільного виробництва. «Соціалістичне суспільство, — як відмічав В. І. Ленін, — є одно велике споживче товариство з планомірно організованим виробництвом для споживання» [7, с. 351].

Система виробничих відносин при соціалізмі створює всі умови для планування виробничих потреб, раціонального ведення господарства і тим самим сприяє дальшому поліпшенню добробуту народу на основі використання досягнень науково-технічного прогресу, зростання економічної ефективності суспільного виробництва.

Для капіталістичного суспільства виробничі потреби — це насамперед потреби капіталу, внаслідок задоволення яких досягається головна мета капіталістичного виробництва — одержання максимального прибутку. Ця мета не дозволяє враховувати динаміку виробничих потреб всього суспільства, хоча окремим капіталістам вдається врахувати її на окремому підприємстві. Тому капіталістичне виробництво являє собою дійсно «виробництво для виробництва». А наслідок — економічні кризи, диспропорційність капіталістичної економіки.

Виробничі потреби при капіталізмі не виступають безпосередньо в суспільній формі. За соціалізму ж, навпаки, їх характерна риса — безпосередньо суспільний характер; вони зумовлені виробничими потребами, що ґрунтуються на планомірному відтворенні матеріальних умов життя суспільства. Виробничі потреби, як безпосередньо суспільні, можуть існувати тільки в умовах суспільної власності на засоби виробництва. «Тільки там, — писав К. Маркс, — де виробництво перебуває під дійсним наперед визначаючим це виробництво контролем суспільства, суспільство створює зв'язок між кількістю суспільного робочого часу, затрачуваною на виробництво певного предмета, і розмірами суспільної потреби, яку належить задовольнити за допомогою цього предмета» [6, с. 192].

Виробництво матеріальних благ — основа життя суспільства. У ньому люди виробляють і відтворюють весь уклад свого життя.

нові й нові потреби. Вищому рівневі виробництва відповідає і вищий рівень виробничих потреб. «Економічні епохи,— писав К. Маркс,— різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» [5, с. 177]. А в іншому місці Маркс підкреслював: «...традиційному і розрахованому на власне споживання способів виробництва відповідає твердо встановлене коло потреб» [5, с. 134].

Виробничі потреби виникають безпосередньо в процесі виробничого споживання. Задоволення одних приводить до появи і розвитку інших. «Споживання створює виробництво в двоякому відношенні: 1) тим, що тільки в споживанні продукт стає дійсно продуктом... 2) тим, що споживання створює потребу в новому виробництві» [3, с. 675].

Народившись у процесі виробництва, потреби впливають на нього, стимулюючи технічний прогрес і змінюючи структуру виробництва. Наприклад, протягом 1940—1973 рр. частка продукції промисловості зросла в 14,6 раза, в той час як продукції сільського господарства — в 2,45 раза [11, с. 24].

У свою чергу технічний прогрес, а також нові галузі, що виникають із зміною структури виробництва, викликають все нові й нові потреби. Тому потреби «розвиваються разом із засобами їх задоволення і в безпосередній залежності від розвитку цих останніх» [5, с. 482]. Виробничі потреби при соціалізмі усвідомлюються, а також планомірно задовольняються в процесі матеріального виробництва. При цьому їх обсяг та структура постійно змінюються (див. таблицю).

Динаміка фонду виробничого споживання (млрд. крб; ціни відповідних років)

1971 р.			1972 р.		
Фонд виробничого споживання	Валовий суспільний продукт	%	Фонд виробничого споживання	Валовий суспільний продукт	%
426,0	686	54,19	445,8	717	62,17

Таблиця свідчить, що частка фонду виробничого споживання у валовому суспільному продукті зросла від 54,19 до 62,17% або на 7,98%.

Для наукового обґрунтування господарських планів важливо знати зміни у виробництві на наступний плановий період. Врахування цих змін значною мірою сприятиме зростанню ритмічності виробничого процесу, зменшенню його втрат, підвищенню ефективності.

Вивчення виробничих потреб ґрунтується на виявленні певних законів їх розвитку. Серед цих законів виділяються закон

зростання масштабу і вдосконалення структури виробничих потреб (закон зміни відносин у потребах), закон сполучення потреб, закон оптимізації, зростання швидкості обороту, спеціалізації і інтеграції потреб та ін.

Збільшення масштабів виробництва в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, посилення інтенсифікації приводять до виникнення нових потреб. Причому до системи виробничих потреб все частіше включають не тільки потреби матеріального виробництва (у масштабах суспільства вони виступають як фонд відшкодування зношених засобів та предметів праці і як фонд виробничого нагромадження), але й потреби у сфері послуг матеріального характеру. Загальна ж структура виробничих потреб зумовлюється технологією виробничих процесів галузі.

Науково-технічна революція веде до значного зростання та зміни виробничих потреб. Це вимагає зменшення різниці між виявленням нових потреб та часом їх задоволення. Рішення XXIV з'їзду КПРС по суті і спрямовані на те, щоб прискорити процес задоволення потреб, ширше впроваджувати науково-технічні досягнення у виробництво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики.— Твори, т. 2, с. 3—230.
2. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 7—521.
3. Маркс К. Вступ (З економічних рукописів 1857—1858 років).— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 667—691.
4. Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 323—577.
5. Маркс К. Капітал, т. 1.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 7—728.
6. Маркс К. Капітал, т. 3.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 1—470.
7. Ленін В. І. Останнє слово «Іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання.— Твори, т. 11, с. 337—353.
8. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1972. 360 с.
9. Народное хозяйство СССР. 1922—1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. М., «Статистика», 1972. 848 с.
10. Рудаев В. Общественная потребность как экономическая категория социализма.— «Экономические науки», 1973, № 10, с. 29—37.
11. СССР в цифрах в 1973 году. Краткий статсборник. М., Статистика», 1974. 224 с.

Е. П. ДАНИЛЬЧЕНКО

ВПЛИВ ЦІНОВОГО ФАКТОРА НА СПІВВІДНОШЕННЯ ДВОХ ПІДРОЗДІЛІВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

Співвідношення між виробництвом засобів виробництва (І підрозділ) і виробництвом предметів споживання (ІІ підрозділ) становить одну з основних пропорцій соціалістичного розширеного відтворення. При цьому здійснення на сучасному етапі

вищої мети соціалізму не виключає, а передбачає забезпечення прискороного розвитку виробництва засобів виробництва і перш за все важкої індустрії в інтересах побудови матеріально-технічної бази комунізму, підвищення добробуту народу, підтримання на належному рівні обороноздатності країни [див. 5, с. 52]. Ця політика опирається на використання закону, переважającego зростання виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання, зміст та значення якого, за словами В. І. Леніна, полягає в тому, що «заміна ручної праці машинною, — взагалі прогрес техніки при машинній індустрії, — вимагає посиленого розвитку... «засобів виробництва для засобів виробництва» (2, с. 93). За умов соціалізму цей закон здійснюється в межах цілісної системи об'єктивних економічних законів. Переважний вплив на нього справляють основний економічний закон соціалізму та закон планомірного, пропорційального розвитку соціалістичного народного господарства.

Планомірна реалізація в умовах соціалізму всіх складових частин суспільного продукту вимагає їх вираження у грошовій формі. Це дозволяє зіставляти затрати суспільно необхідного часу і проводити планомірний обмін між першим та другим підрозділами соціалістичного виробництва, а також всередині їх. При встановленні потрібних пропорцій між відновленням спожитих у процесі виробництва засобів виробництва та їх виробництвом треба враховувати вимоги закону вартості. Недооцінка останнього може завдати економіці країни значної шкоди. Тільки коли ціни на засоби виробництва та предмети споживання складаються на основі їх вартості, планові органи у своїх розрахунках по забезпеченню народного господарства засобами виробництва і предметами споживання мають змогу точніше виходити з реальних потреб.

Суспільні потреби, економічно, тобто кількісно, визначені рівнем розвитку продуктивних сил і відповідними соціально-економічними відносинами людей, є основою поділу суспільної праці між різними галузями виробництва матеріальних благ та послуг. К. Маркс підкреслював: «... суспільна потреба, тобто споживна вартість у суспільному масштабі, — ось що визначає тут частку всього суспільного робочого часу, яка припадає на різні особливі сфери виробництва... при порушенні цієї пропорції не може бути реалізована вартість товару» (1, с. 171). Отже, вартість різних частин суспільного продукту відображає структуру затрат суспільної праці. Разом з тим вираження вартості у грошовій формі відбувається за допомогою ціни. З проблемою цін В. І. Ленін безпосередньо пов'язував питання товарних вартісних відносин. Він писав, що «ціна є прояв закону вартості. Вартість є закон цін, тобто узагальнений вираз явища ціни» [3, с. 45].

У сучасній економічній літературі вказується на існування залежності між рівнем цін і кількісними співвідношеннями

динаміки розвитку двох основних підрозділів суспільного виробництва [див. 7, с. 19]. Внаслідок історичного розвитку діючої системи ціноутворення частина вартості продукції, створеної у важкій промисловості, реалізується в цінах на товари народного споживання (переважно через податок з обороту). Порівняно занижений рівень цін на засоби виробництва відповідно до цін на предмети споживання ускладнює виявлення точного вартісного співвідношення продуктів двох економічних підрозділів. Щоправда, це положення не стосується груп «А» і «Б» промисловості, оскільки тут при визначенні питомої ваги виробництва засобів виробництва і виробництва предметів споживання як вихідні беруться показники валової продукції цих підрозділів в оптових цінах підприємств з винятком сум податку з обороту, що входять через сировину у вартість окремих видів продукції легкої та харчової промисловості [8, с. 185].

Незважаючи на те, що за основу при встановленні цін на засоби виробництва і предмети споживання береться відоме положення, згідно з яким сума цін на продукцію, вироблену в обох підрозділах соціалістичного виробництва, мусить дорівнювати сукупній вартості суспільного продукту, відхилення цін від вартості в окремих випадках може досягати великих розмірів. Так, відношення суми оптових цін до собівартості у легкій і харчовій промисловості один час було в 1,2 раза вище, ніж відповідний рівень оптових цін на продукції важкої промисловості [10, с. 182]. Очевидно, ця обставина якоюсь мірою дозволила деяким економістам твердити, що сума цін усіх предметів споживання обумовлюється грошовими доходами населення [9, с. 202]. З цього випливає, що вартість визначається платоспроможним попитом населення. Подібне твердження заперечує безсумнівний факт формування вартості предметів споживання при соціалізмі на основі суспільно необхідної праці, втіленої в них.

Наближення цін на продукцію обох підрозділів соціалістичного виробництва до її вартості, до затрат суспільно необхідного робочого часу підпорядковані економічному законові вартості. Але цей процес не приводить до абсолютного ототожнення ціни й вартості. В дійсності ціни тільки в середньому наближаються до фактичних затрат. Тому в Програмі КПРС вказується, що ціни повинні все більшою мірою відображувати суспільно необхідні затрати праці [4, с. 79].

Отже, ціна, виражаючи вартість, відбиває і структуру суспільного продукту, її динаміку. Разом з тим з ціною пов'язане деяке відхилення вартісної оцінки від реальної величини трудових затрат на виробництво продукції. Ось чому великий теоретичний та практичний інтерес становить дослідження ступеня впливу відхилення ціни від вартості на зміну структури суспільного продукту. Відсутність апробованих показників, а також методики їх обчислення ускладнює глибоке вивчення цього питання. Досить сказати, що залежно від цін, якими користуються

при обчисленні затрат суспільно необхідної праці (маються на увазі поточні чи незмінні ціни, тобто ціни одного якогось року), грошовий вираз сукупного продукту змінюється у значних розмірах. Крім того, при обчисленні обсягу продукції першого й другого підрозділів на основі незмінних цін не враховують структурні зрушення у галузях народного господарства під впливом науково-технічного прогресу.

З великою часткою умовності ступінь впливу відхилення ціни від вартості на показник реальної величини трудових затрат можна простежити шляхом зіставлення динаміки національного доходу і чисельності працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва за різні роки. Щоправда, тут не можна обійтися без ряду істотних припущень, зокрема припущення про однакову кількість часу, відпрацьованого всіма, зайнятими у сфері матеріального виробництва, про незмінність рівня кваліфікації працівників, рівня спеціалізації суспільного виробництва і т. д.

Щоб усунути відмінності у рівні оптових цін на засоби виробництва та предмети споживання, треба подолати багато труднощів, обумовлених системою ціноутворення, що історично склалася. Впливає і ряд інших факторів, які діють у протилежних напрямках. Тому навіть після останньої реформи цін індекси оптових цін промисловості (з податком з обороту) за 1940—1968 рр. в галузях важкої, а також легкої і харчової промисловості становили 115 і 158% [8, с. 225]. Зближення оптових цін легкої і харчової промисловості з оптовими цінами на засоби виробництва — процес тривалий і здійснюється в різних формах. Радянська держава, проводячи планомірну політику в цій галузі, виходить з вищої мети соціалізму — найбільш повного задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих [5, с. 46—47]. Неодноразові підвищення, починаючи з 1953 р., закупочних цін на сільськогосподарську продукцію, скасування на початку 60-х років податку з обороту і збільшення оптових цін підприємств на продукцію м'ясної і молочної промисловості, зростання цін на продукцію радгоспів, а також інші заходи сприяли тому, що розрив між оптовими цінами на продукцію першого і другого підрозділів соціалістичного виробництва протягом останніх двадцяти років невпинно зменшується. Крім того, внаслідок останньої реформи оптових цін відбулося їх підвищення у другій половині 1967 р. (порівняно з 1966 р.) на вироби важкої промисловості на 15%, тоді як на оптові ціни на продукцію легкої і харчової промисловості залишилися незмінними [8, с. 227].

Зближення рівнів цін на засоби виробництва і на предмети споживання завдяки поліпшенню врахування суспільно необхідних затрат праці зумовило уточнення кількісного зв'язку між двома підрозділами соціалістичного виробництва і повною мі-

рою сприяло посиленому вияву дії закону переважаючого зростання виробництва засобів виробництва. Аналіз даних перерахунку звітного міжгалузевого балансу 1966 р. в нових цінах (з урахуванням дальшої їх зміни до 1970 р.) підтверджує такий висновок. Згідно з цими даними частка виробництва засобів виробництва у сукупному суспільному продукті збільшилася і становила в нових цінах 63% проти 62% за цінами 1966 р., а частка виробництва предметів споживання зменшилася до 37% [12, с. 13].

Періодичний перегляд оптових цін пояснюється розвитком суспільного виробництва і нерівномірністю зміни умов виробництва в галузях народного господарства. Це насамперед стосується продуктивності живої праці, питомої ваги праці, уречевленої в сировині, паливі та ін. До того, з розвитком науково-технічного прогресу нерівномірно змінюються і обставини взаємозамінності продукції, співвідношення її за якістю.

Введені з 1 січня 1973 р. нові оптові ціни на продукцію машинобудування, легкої і харчової промисловості узгоджені як із затратами на виробництво продукції, так і з її якісними показниками. Однак частий перегляд оптових цін пов'язаний з багатьма незручностями. Тому деякі економісти радять переглядати їх, як правило, один раз на п'ятирічку. Необхідно, щоб основні показники кожної нової п'ятирічки розроблялися на основі нових оптових цін [6, с. 38]. Втілення в життя цієї пропозиції вимагає доповнення вартісного аналізу співвідношення між двома підрозділами соціалістичного виробництва аналізом показників, що характеризують динаміку структури робітників і службовців, а також динаміку розподілу робочого часу між відповідними підрозділами. Розрахунки дозволяють стверджувати, що зближення цін з вартістю супроводжувалося останнім часом високими темпами зростання фізичного обсягу виробництва продукції групи «А» і підвищення продуктивності праці в галузях цієї групи [11, с. 152—153].

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Капітал, т. 3. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II. с. 3—447.
2. Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки. — Повн. збір. тв. т. I, с. 63—113.
3. Ленін В. І. Ще одно знищення соціалізму. — Повн. збір. тв., т. 25, с. 31—52.
4. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1962. 128 с.
5. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.
6. Дрогичинский Н. Вопросы дальнейшего развития хозяйственной реформы. — «Вопросы экономики», 1972, № 6. с. 30—40.
7. Еремін А. М. Экономические законы социализма и управление производством. М., «Знание», 1973. 63 с.
8. Народное хозяйство СССР в 1968 году. Статистический ежегодник. М., «Статистика», 1969. 831 с.

9. Петраков Н. Потребление и эффективность производства.— «Новый мир», 1971, № 6.
10. Столяров С. Г. О ценах и ценообразовании в СССР. М., «Статистика», 1969. 204 с.
11. Феодоритов В. Я. Проблемы повышения экономической эффективности производства. Л., Лениздат, 1970. 192 с.
12. Эйдельман М. Опыт переоценки отчетного межотраслевого баланса за 1966 год в новых ценах.— «Вестник статистики», 1972, № 2, с. 3—14.

А. М. УДОД

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І РОЗВИТОК РЕЧОВИХ ФАКТОРІВ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

У структурі народного господарства розвинутого соціалізму важлива роль належить сільськогосподарському виробництву, яке має забезпечити потреби трудящих у продуктах харчування, а промисловості в сировині. Створення поряд з могутньою індустрією високопродуктивного сільського господарства — це об'єктивна закономірність побудови комуністичного суспільства, основа неухильного підвищення життєвого рівня трудящих. К. Маркс писав, що виробництво життєвих засобів, насамперед продуктів харчування, «є найпершою умовою життя виробників і всякого виробництва взагалі» [1, с. 170].

На XXIV з'їзді КПРС зазначалося, що характерна риса сучасного сільського господарства — прискорення темпів його розвитку, підвищення ефективності. Вирішальною умовою при цьому є всебічне зміцнення матеріально-технічної бази, вдосконалення системи економічних відносин, а також управління сільськогосподарським виробництвом на основі досягнень науково-технічного прогресу.

При розвинутому соціалізмі можливості екстенсивного розвитку сільського господарства здебільшого вже вичерпано, а народногосподарський комплекс країни досяг необхідного виробничо-технічного потенціалу. Ось чому інтенсифікація стає найважливішою формою розширеного відтворення в колгоспах і радгоспах. «Головне завдання зараз, — вказував Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — це круто змінити орієнтацію, перенести наголос на інтенсивні методи ведення господарства, забезпечити тим самим серйозне підвищення ефективності економіки... В цьому суть повороту в економічній політиці, якого вимагав XXIV з'їзд партії» [8, с. 50].

Як форма розширеного відтворення, інтенсифікація вимагає застосування ефективніших засобів виробництва, зростання продуктивності праці і вдосконалення виробничої технології при відповідному зростанні органічної будови виробництва. Обов'язковим є підвищення ефективності використання існуючих виробничих фондів, землі, трудових ресурсів, впровадження індустрі-

альних методів, передового досвіду і високої виробничої культури при економічно обґрунтованих додаткових вкладеннях в одиницю площі.

Таким чином, інтенсифікація — складний процес, що охоплює всі сторони виробництва і є наслідком дії численних факторів. При цьому першочергове значення мають речові фактори інтенсифікації, котрі являють собою насамперед сукупність засобів виробництва, куди входять і специфічні для сільського господарства — земля, насіння; худоба, багатолітні насадження, різні споруди для захисту та охорони земельних угідь, поліпшення їх родючості.

Цей процес здійснюється в ході індустріалізації, суть якої полягає в переведенні сільського господарства на машинну стадію з допомогою використання досягнень науково-технічного прогресу для створення відповідної матеріально-технічної бази.

Науково-технічний прогрес у сільському господарстві — це створення і вдосконалення високопродуктивних засобів виробництва і технологічних процесів, застосування передових форм суспільної організації виробництва і праці, постійне зростання культурно-технічного рівня працівників. Він допомагає розкрити нові, практично невичерпні можливості послідовного перетворення природи з метою збільшення виробництва матеріальних благ. У матеріалах XXIV з'їзду КПРС підкреслено, що «прогрес науки і техніки — головна підойма створення матеріально-технічної бази комунізму» [7, с. 65]. А В. І. Ленін ще в 1920 р. наголошував, що перед нами «стоїть завдання господарського відродження всієї країни, реорганізація, відбудова і землеробства, і промисловості на сучасній технічній основі, яка ґрунтується на сучасній науці, техніці, на електриці» [4, с. 253].

За умов науково-технічного прогресу особливого значення набувають «три головні складові частини політики партії в галузі сільського господарства на сучасному етапі — це комплексна механізація, хімізація і широка меліорація земель» [8, с. 46]. Здійснення їх базується насамперед на досягненнях науки, яка в кінцевому рахунку визначає масштаби і темпи розширеного відтворення. Впливаючи на всі сторони суспільного життя, вона, як сказано в Програмі КПРС, стає вирішальним фактором могутнього зростання продуктивних сил суспільства [див. 9, с. 182].

Отже, за сучасних умов не можна забезпечити дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, інтенсифікацію і підвищення його ефективності без широкої програми наукових досліджень і впровадження їх наслідків. «Це ставить, — говорилося на XXIV з'їзді КПРС, — ще відповідальніші завдання перед нашою наукою, вимагає підвищення її ефективності, дальшого розгортання фундаментальних досліджень,

концентрації сил і уваги вчених на найбільш важливих і перспективних напрямках науково-технічного прогресу» [7, с. 64].

У 1972 р. в сільському господарстві країни нарахувалося 728 науково-дослідних інститутів і дослідних станцій, а кількість науковців становила 38701 чол., в тому числі 1501 доктор і 16713 кандидатів наук [12, с. 131]. У сільськогосподарське виробництво впроваджуються нові досконалі машини, виводяться високопродуктивні сорти сільськогосподарських культур і породи тварин, вдосконалюються технологія виробництва і агротехніка, успішно здійснюються хімізація і меліорація сільського господарства. Наприклад, широку популярність здобули в нашій країні і за кордоном високоякісні сорти озимої пшениці, виведені академіками П. П. Лук'яненком, В. М. Ремеслом, Ф. Г. Кириченком; різновиди соняшника, що їх автором є В. С. Пустовойт, та ін. Тільки за рахунок посівів озимої пшениці «Безоста-1» і «Миронівська-808» наша країна щорічно одержує додатково 4—6 млн. тонн зерна [16, с. 38]. Кожного року впроваджуються нові результати наукових досліджень. Так, лише за 1972 р. в СРСР районовано 4829 сортів і гібридів. З них вперше посіяно в колгоспах і радгоспах 168 сортів 75 сільськогосподарських культур [11, с. 564]. Того ж року було проведено державні випробування 575 нових машин для сільського господарства і понад 200 з них рекомендовано до виробництва [11, с. 566]. Важливу роль у прискоренні науково-технічного прогресу відіграють раціоналізаторські пропозиції і винаходи трудящих. У 1972 р. в колгоспах країни було запропоновано понад 24 тис. таких пропозицій, причому більше 22 тис. впроваджено у виробництво [15, с. 36].

Широке використання досягнень науково-технічного прогресу у виробництві вимагає дальшого розвитку енергетичної бази і в першу чергу електрифікації сільського господарства. В. І. Ленін писав, що «відповідна рівневі новітньої техніки і здатна реорганізувати землеробство велика промисловість є електрифікація всієї країни» [5, с. 422]. При цьому він мав на увазі не просто використання нового виду енергії і абсолютне збільшення виробництва електроенергії, а всебічне застосування її у всіх галузях народного господарства і насамперед у виробничих процесах. Планомірна електрифікація дозволяє освоювати нові машини й механізми, що полегшує роботу працівників, сприяє подоланню істотних соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Кількість електроенергії, споживаної у сільському господарстві, з кожним роком зростає. Наприклад, у 1960 р. тут використано 10 млрд. кіловат-годин, у 1965 р. — 21,1, а в 1970 р. — 38,6 млрд. кіловат-годин [12, с. 153]. У роки дев'ятої п'ятирічки сільське господарство одержить необхідну кількість електрообладнання, всі колгоспи переводяться поступово на державне енергозабезпечення, а споживання електроенергії на кінець

п'ятирічки буде доведено до 75 млрд. кіловат-годин [10, с. 187], тобто збільшиться майже вдвічі. Ці планові завдання успішно виконуються. Вже в 1972 р. в сільському господарстві використувалося 51,6 млрд. кіловат-годин електроенергії [12, с. 153].

На основі цієї енергетичної бази здійснюється перехід до комплексної механізації всіх виробничих процесів, переведення їх на індустріальні рейки з допомогою системи машин, призначених для виконання ряду технологічних процесів.

У 1970 р. на полях країни вже працювало 1977 тис. тракторів, 623 тис. комбайнів, 1136 тис. вантажних автомобілів і багато іншої сільськогосподарської техніки [12, с. 302]. Протягом 1971—1975 рр. сюди має надійти ще 1700 тис. тракторів, 1100 тис. вантажних автомобілів, сільськогосподарських машин на суму 15,5 млрд. крб. [10, с. 182]. Внаслідок цього значно збільшується кількість машин і механізмів, а вартість основних виробничих фондів сільського господарства вже в 1972 р. становила 97,2 млрд. крб. [12, с. 63], тобто майже 20% загальної суми основних виробничих фондів усього народного господарства. Тільки в 1973 р. колгоспи і радгоспи країни одержали 322 тис. тракторів, 225 тис. вантажних автомобілів, 178 тис. комбайнів і багато іншої техніки [13]. Поряд з цим зростають технічний рівень використовуваної техніки, її якість і надійність. «Нам потрібна, — говорив Л. І. Брежнев на урочистому засіданні в Алма-Аті, — нова і найновіша техніка, яка відповідала б вимогам великого спеціалізованого виробництва, давала змогу впроваджувати прогресивну технологію» [14]. Прикладом таких машин можуть бути нові могутні енергонасичені трактори К-701 і Т-150, які призначені для виконання цілого комплексу сільськогосподарських робіт, а також нові комбайни «Нива», «Колос» і «Сибіряк», продуктивність яких в 1,5—2 рази більша, ніж у серійної машини СК-4.

При розробці і впровадженні у виробництво системи машин особливе значення має комплектність поставок сільськогосподарської техніки, що дозволяє повністю механізувати всі фази виробничого циклу, значно підвищити загальний рівень механізації і полегшити працю трудівників. А в заміні «ручної праці машинною і полягає вся прогресивна робота людської техніки. Чим вище розвивається техніка, тим більше витісняється ручна праця людини, замінюючись рядом дедалі складніших машин» [2, с. 87].

Найважливішим засобом інтенсифікації сільського господарства і підвищення родючості землі в умовах науково-технічного прогресу є хімізація рослинництва і тваринництва, що являє собою планомірний процес науково обгрунтованого застосування хімічних засобів і методів для поліпшення якості продукції і підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Основні засоби хімізації — це мінеральні й органічні добрива, хімічні методи захисту рослин і нові штучні матеріали, використовувані в процесі виробництва. За підрахунками Всесоюзного науково-дослідного інституту добрив і агрогрунтознавства, на кожен карбованець, витрачений для придбання добрив, можна одержати в середньому 3 крб. чистого прибутку. Через те їх постачання сільському господарству швидко збільшується. Якщо в 1960 р. воно одержало 11,4 млн. тонн (в перерахунку на умовні одиниці), а в 1965 р. — 27 млн., то в 1970 р. — 45,6 млн. тонн [12, с. 353], або в чотири рази більше. І все ж ця кількість ще недостатня. Так, в 1970 р. в колгоспах було внесено 190 кілограмів добрив на гектар, а оптимальна норма в два-три рази вища. Народногосподарський план на дев'яту п'ятирічку передбачає збільшити постачання комплексних мінеральних добрив колгоспам і радгоспам на кінець 1975 р. до 72 млн. тонн, значно поліпшивши їх якість. Крім того, хімічна промисловість має довести виробництво кормових фосфатів для тваринництва до 3 млн. тонн [10, с. 190]. Має зрости і виробництво хімічних засобів для захисту рослин.

Для підвищення якості землі — основного засобу виробництва в сільському господарстві — крім хімізації, велике значення має в умовах науково-технічного прогресу великомасштабна меліорація, тобто зрошування і осушування земель з недостатнім і надлишковим зволоженням. В. І. Ленін писав, що «зрошування найбільш потрібне і найбільш перетворить край, відродить його, поховає минуле, зміцнить перехід до соціалізму» [6, с. 288]. В наш час меліорації приділяється надзвичайно велика увага. До кінця 1970 р. загальна площа меліорованих земель в країні становила 21,1 млн. гектарів. За роки дев'ятої п'ятирічки буде введено в експлуатацію ще 3,2 млн. гектарів зрошуваних і 5 млн. гектарів осушених земель. Тільки обсяг будівельно-монтажних робіт по всьому комплексу меліорації становитиме за п'ятирічку 18 млрд. крб. проти 8,94 млрд. крб. у минулій п'ятирічці [10, с. 188].

На основі науково-технічного прогресу вдосконалюватиметься техніка поливу і осушування, що дозволить краще використати землю і меліоративні машини. Застосування підземних напірних мереж і широкозахватних поливних машин значно скоротить втрати води і забезпечить оптимальні норми поливу.

Поліпшуючи якість землі, необхідно суворо дотримуватися агрикультури сільськогосподарського виробництва. Досягнення науки і рекомендації спеціалістів слід обов'язково враховувати при визначенні зональних особливостей виробництва, структури посівних площ, строків обробки ґрунту та ін.

Науково-технічний прогрес — складний процес, який комплексно впливає на всі сторони розширеного відтворення. Як основа інтенсифікації, він веде до подальшого підвищення

якісних характеристик сільськогосподарського виробництва. Всі зміни, викликані науково-технічним прогресом у сільському господарстві, підкреслював В. І. Ленін, підсумовуються в урожайності [див. 3, с. 117]. Так, урожайність зернових збільшилася від 10,9 центнера з гектара в 1960 р. до 15,6 в 1970 р., а озимої пшениці — від 15,1 до 22,8 центнера з гектара. А це дало можливість підвищити за вказані роки валовий збір зерна від 125,5 млн. тонн до 186,8 млн. тонн [12, с. 323, 325]. У 1973 р. урожай зернових досяг 17,6 центнерів з гектара, тобто на 28% перевищив середньорічну урожайність за минулу п'ятирічку. Всього було зібрано цього року 222,5 млн. тонн зерна, тобто на 55 млн. тонн більше, ніж в середньому за 1968—1970 роки [13]. Науково-технічний прогрес веде до постійного зростання продуктивності праці і ефективності сільськогосподарського виробництва, що є основою неухильного поліпшення добробуту трудящих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Капітал, т. 3, ч. II. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 3—446.
2. Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки. — Твори, т. 1, с. 57—104.
3. Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX ст. — Твори, т. 15, с. 51—120.
4. Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Твори, т. 31, с. 247—263.
5. Ленін В. І. Тези доповіді про тактику РКП на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу. (Первісний проект). — Твори, т. 32, с. 417—440.
6. Ленін В. І. Товаришам-комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки. — Твори, т. 32, с. 286—288.
7. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971, 360 с.
8. Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1972, 62 с.
9. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1962, 350 с.
10. Государственный план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 гг. М., Политиздат, 1972, 455 с.
11. Ежегодник Большой Советской Энциклопедии за 1973 г. М., «Советская энциклопедия», 1974, 639 с.
12. Народное хозяйство СССР в 1972 г. Статсборник. М., «Статистика», 1973, 824 с.
13. «Правда», 1974, 26 січня.
14. «Радянська Україна», 1974, 16 березня.
15. Суслов И. Ф. Социалистическое сельское хозяйство: закономерности развития. М., «Мысль», 1974, 86 с.
16. Тонконог Р. И. Научно-технический прогресс в сельском хозяйстве. М., «Мысль», 1973, 100 с.

К. А. ВИШНЯКОВА

ВПЛИВ КОНЦЕНТРАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ДАЛЬШЕ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Наполегливою, героїчною працею мільйонів у нашій країні створено розвинуте, зріле соціалістичне суспільство. Створено величезну економічну могутність, основою якої є багатогалузева індустрія і велике соціалістичне сільське господарство,

передова наука, кваліфіковані кадри робітників, спеціалістів, господарських керівників.

Економіка зрілого соціалізму — це зовсім нові масштаби розвитку народного господарства, висококонцентроване виробництво, всебічний розвиток продуктивних сил. Великі підприємства (обсяг валової продукції понад 10 млн. крб.) становлять 14,2%; на їх долю припадає 74,6% промислової продукції 61% персоналу, 72,9% основних виробничих фондів і 85,3% споживаної енергії [8, с. 154].

В умовах розвинутого соціалізму повніше реалізуються переваги нового суспільного ладу, повніше виявляються переваги концентрації соціалістичного виробництва. Нинішній етап концентрації суспільного виробництва, як новий крок у дальшому розвитку продуктивних сил соціалізму, являє собою необхідну умову прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва. Але у той же час концентрація виробництва створює винятково сприятливі умови для вдосконалення всієї системи соціалістичних виробничих відносин, для переростання їх у комуністичні.

У нашій економічній літературі намітилася тенденція зводити проблему концентрації виробництва до оптимізації розмірів підприємств, до питання про підвищення ефективності виробництва, тобто розглядати її ізольовано, відірвано від інших ланок матеріальної сфери і поза зв'язками з розвитком невиробничої сфери та розвитком виробничих відносин. Такий обмежений підхід не відповідає природі соціалістичного господарства.

Поряд з питанням про підвищення ефективності виробництва і встановлення оптимальних розмірів підприємств не менше значення має і чисто соціально-економічний аспект зростання концентрації виробництва, її вплив на вдосконалення виробничих відносин.

Вплив концентрації на виробничі відносини багатогранний. Перш за все на основі концентрації соціалістичного виробництва набули дальшого розвитку відносини суспільної власності на засоби виробництва. Значно підвищився рівень усупільнення засобів виробництва і праці в обох формах соціалістичної власності, відбувається постійне їх зближення. Розширюються масштаби державної загальнонародної власності і посилюється її провідна роль в економіці країни.

Про збільшення обсягів державної загальнонародної власності свідчить зростання національного багатства, у складі якого питома вага державної власності найбільша. За підрахунками ЦСУ СРСР, наше національне багатство оцінюється приблизно в 1 трильйон 500 млрд. крб., тобто зросло проти до-революційного періоду в 20 разів [7, с. 8]. Основні виробничі фонди нашої країни протягом 1940—1972 рр. збільшилися у вісім з лишком разів [8, с. 60].

На базі розвитку великого машинного виробництва в сільському господарстві і зближення двох форм соціалістичної власності активізується подолання істотних соціально-економічних відмінностей між містом і селом, процес зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, що є важливою умовою переходу до безкласового комуністичного суспільства.

Вплив концентрації виробництва на вдосконалення виробничих відносин розвинутого соціалістичного суспільства дістає своє вираження і в підвищенні наукового рівня планування та управління виробничими процесами, в розширенні можливостей застосування економіко-математичних методів і використання електронно-обчислювальної та організаційної техніки. Великі концентровані підприємства і виробничі об'єднання є найраціональнішими об'єктами автоматизованих систем управління. Вони дають можливість перейти до прогресивнішої дво- — триланкової системи організації управління суспільним виробництвом. За умов існування великих підприємств найповніше реалізуються переваги розвинутого соціалістичного суспільства. На підприємствах, де рівень концентрації досить високий, створюються найсприятливіші умови для гармонійного розвитку особистості, для здобуття загальної і спеціальної освіти, підвищення кваліфікації, застосування набутих знань, задоволення духовних потреб, для регулювання взаємовідносин у трудовому колективі, поліпшення моральної атмосфери. Важливі й такі моменти, як вдосконалення охорони праці, розвиток спорту, виховання підростаючого покоління, кращі житлово-побутові умови для відпочинку та ін. На великих підприємствах змінюється і характер праці, зокрема співвідношення між фізичною і розумовою працею. Все це допомагає успішно поєднувати особисті нахили і інтереси з інтересами всього суспільства, тобто створювати умови, за яких кожен член суспільства дістає можливість «розвивати в усіх напрямках і дійово проявляти всі свої здібності, як фізичні, так і духовні» [2, с. 288].

Концентрація виробництва в наш час має такі основні форми: велике індивідуальне підприємство (спеціалізоване, комбіноване, універсальне), виробничі об'єднання, промислове об'єднання, що являє собою нову, перспективну форму концентрації виробництва.

Індивідуальне соціалістичне підприємство є первинним виробничим осередком суспільства, працівники якого згуртовані в єдиний колектив вільних і рівноправних громадян, котрих об'єднують суспільна власність і мета виробництва, що є основою відносин товариського співробітництва і взаємодопомоги. Ці відносини і визначають глибокі зміни в характері виробничих зв'язків, виникнення нових, невідомих при капіталізмі виробничих зв'язків між підприємствами. З розвитком продук-

передова наука, кваліфіковані кадри робітників, спеціалістів, господарських керівників.

Економіка зрілого соціалізму — це зовсім нові масштаби розвитку народного господарства, висококонцентроване виробництво, всебічний розвиток продуктивних сил. Великі підприємства (обсяг валової продукції понад 10 млн. крб.) становлять 14,2%; на їх долю припадає 74,6% промислової продукції, 61% персоналу, 72,9% основних виробничих фондів і 85,3% споживаної енергії [8, с. 154].

В умовах розвинутого соціалізму повніше реалізуються переваги нового суспільного ладу, повніше виявляються переваги концентрації соціалістичного виробництва. Нинішній етап концентрації суспільного виробництва, як новий крок у дальшому розвитку продуктивних сил соціалізму, являє собою необхідну умову прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва. Але у той же час концентрація виробництва створює винятково сприятливі умови для вдосконалення всієї системи соціалістичних виробничих відносин, для переростання їх у комуністичні.

У нашій економічній літературі намітилася тенденція зводити проблему концентрації виробництва до оптимізації розмірів підприємств, до питання про підвищення ефективності виробництва, тобто розглядати її ізольовано, відірвано від інших ланок матеріальної сфери і поза зв'язками з розвитком невиробничої сфери та розвитком виробничих відносин. Такий обмежений підхід не відповідає природі соціалістичного господарства.

Поряд з питанням про підвищення ефективності виробництва і встановлення оптимальних розмірів підприємств не менше значення має і чисто соціально-економічний аспект зростання концентрації виробництва, її вплив на вдосконалення виробничих відносин.

Вплив концентрації на виробничі відносини багатогранний. Перш за все на основі концентрації соціалістичного виробництва набули дальшого розвитку відносини суспільної власності на засоби виробництва. Значно підвищився рівень усупільнення засобів виробництва і праці в обох формах соціалістичної власності, відбувається постійне їх зближення. Розширюються масштаби державної загальнонародної власності і посилюється її провідна роль в економіці країни.

Про збільшення обсягів державної загальнонародної власності свідчить зростання національного багатства, у складі якого питома вага державної власності найбільша. За підрахунками ЦСУ СРСР, наше національне багатство оцінюється приблизно в 1 трильйон 500 млрд. крб., тобто зросло проти до революційного періоду в 20 разів [7, с. 8]. Основні виробничі фонди нашої країни протягом 1940—1972 рр. збільшилися у вісім з лишком разів [8, с. 60].

На базі розвитку великого машинного виробництва в сільському господарстві і зближення двох форм соціалістичної власності активізується подолання істотних соціально-економічних відмінностей між містом і селом, процес зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, що є важливою умовою переходу до безкласового комуністичного суспільства.

Вплив концентрації виробництва на вдосконалення виробничих відносин розвинутого соціалістичного суспільства дістає своє вираження і в підвищенні наукового рівня планування та управління виробничими процесами, в розширенні можливостей застосування економіко-математичних методів і використання електронно-обчислювальної та організаційної техніки. Великі концентровані підприємства і виробничі об'єднання є найраціональнішими об'єктами автоматизованих систем управління. Вони дають можливість перейти до прогресивнішої дво- — триланкової системи організації управління суспільним виробництвом. За умов існування великих підприємств найповніше реалізуються переваги розвинутого соціалістичного суспільства. На підприємствах, де рівень концентрації досить високий, створюються найсприятливіші умови для гармонійного розвитку особистості, для здобуття загальної і спеціальної освіти, підвищення кваліфікації, застосування набутих знань, задоволення духовних потреб, для регулювання взаємовідносин у трудовому колективі, поліпшення моральної атмосфери. Важливі й такі моменти, як вдосконалення охорони праці, розвиток спорту, виховання підростаючого покоління, кращі житлово-побутові умови для відпочинку та ін. На великих підприємствах змінюється і характер праці, зокрема співвідношення між фізичною і розумовою працею. Все це допомагає успішно поєднувати особисті нахили і інтереси з інтересами всього суспільства, тобто створювати умови, за яких кожен член суспільства дістає можливість «розвивати в усіх напрямках і дійово проявляти всі свої здібності, як фізичні, так і духовні» [2, с. 288].

Концентрація виробництва в наш час має такі основні форми: велике індивідуальне підприємство (спеціалізоване, комбіноване, універсальне), виробниче об'єднання, промислове об'єднання, що являє собою нову, перспективну форму концентрації виробництва.

Індивідуальне соціалістичне підприємство є первинним виробничим осередком суспільства, працівники якого згуртовані в єдиний колектив вільних і рівноправних громадян, котрих об'єднують суспільна власність і мета виробництва, що є основою відносин товариського співробітництва і взаємодопомоги. Ці відносини і визначають глибокі зміни в характері виробничих зв'язків, виникнення нових, невідомих при капіталізмі виробничих зв'язків між підприємствами. З розвитком продук-

тивних сил і виробничих відносин підвищується рівень соціальної зрілості колективу, злагодженіше діють окремі його частини та елементи, зростає продуктивність праці, розширюються можливості для всебічного розвитку членів колективу. Одночасно вдосконалюються зв'язки між колективами підприємств, зміцнюється співробітництво між ними у виконанні виробничих завдань. У перспективі народне господарство являтиме собою процес все тіснішого і раціональнішого співробітництва багаточисленних виробничих одиниць аж до вищої фази комунізму, коли, як сказано в Програмі КПРС, «виробничі осередки, всі самоврядні асоціації будуть гармонійно об'єднані в загальному планомірно організованому господарстві, в єдиному ритмі суспільної праці» [4, с. 56].

Виробниче об'єднання, що охоплює комплекс підприємств, концентрує здебільшого виробництво однорідної продукції і має всі переваги великого підприємства. Як економічна категорія, воно виражає вищий ступінь зрілості виробничих відносин, розширює рамки виробничого колективу, поглиблює взаємозалежність і взаємозв'язок між підрозділами об'єднання, створює можливість для повнішого виявлення відносин товариського співробітництва і взаємодопомоги.

Промислові об'єднання, створювані тепер замість головних управлінь міністерства, на основі розвитку і вдосконалення управління і виробництва мають забезпечити народне господарство і населення продукцією, що вважається головною для даного промислового об'єднання.

Економічні переваги великого і спеціалізованого виробництва у порівнянні з дрібним і універсальним широко відомі. Що ж до нових сучасних форм концентрації — виробничих і промислових об'єднань, — то їх переваги перед окремими підприємствами можна звести до таких: централізація матеріальних і фінансових ресурсів; зосередження кваліфікованої робочої сили і висококваліфікованих спеціалістів, здатних розв'язувати складні науково-технічні завдання; централізація постачальницько-збутової діяльності (функцій); наближення науки до виробництва, створення сприятливіших умов для швидкого впровадження науково-технічних досягнень і на їх основі зміни характеру праці; забезпечення умов для впровадження послідовного госпрозрахунку; швидше і повніше розв'язання різноманітних завдань соціального розвитку трудових колективів.

Концентрація виробництва забезпечує умови для чіткішого обліку вимог закону розподілу за працею, дозволяє вдосконалювати суспільний механізм матеріального стимулювання розвитку виробництва. Найбільше підприємство країни — Магнітогорський металургійний комбінат — після переходу на нові умови оплати праці з 1 жовтня 1973 р. забезпечило зростання заробітної плати трудящих свого комбінату в середньому на 13%. У низько оплачуваних категорій зростання було ще більшим [6, 1974, № 2, с. 2].

Вступ радянського суспільства в період створення матеріально-технічної бази комунізму зробив важливим і питання про вплив вдосконалення виробничих відносин на дальший розвиток продуктивних сил. Набуває великого значення госпрозрахунок як важливий економічний важіль впливу на виробництво з метою поліпшення діяльності підприємств. XXIV з'їзд КПРС висунув завдання «забезпечити підвищення госпрозрахункової заінтересованості підприємств, об'єднань і міністерств у досягненні найбільших виробничих результатів при найменших затратах праці, матеріальних ресурсів і капітальних вкладень» [3, с. 334].

Незважаючи на розвиток комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, зростання масштабів виробництва і наступне скорочення робочого дня ведуть до збільшення середньої чисельності трудових колективів. Разом із зростанням кількості трудящих, які виконують одну і ту ж виробничу функцію в масштабах суспільної потреби, розширюються, зміцнюються, стають всебічними зв'язки і відносини людей як всередині цих колективів, так і між ними, прискорюється залучення трудящих до управління виробництва і суспільною діяльністю. У трудовому колективі і через нього працівник включається до загальної системи економічних, політичних та ідеологічних відносин, стає свідомим і активним учасником, творцем суспільного розвитку. В резолюції XXIV з'їзду на Звітну доповідь ЦК КПРС записано, що «одним з центральних завдань лишається дедалі ширше залучення трудящих мас до управління виробництвом» [3, с. 227]. Воно здійснюється через різні форми — збори, виробничі наради, контроль та ін.

Важливою складовою частиною розвитку колективності є зміцнення дисципліни, дальше вдосконалення соціалістичного змагання, найсприятливіші умови для яких створюються на великих підприємствах. Так, на одному з найбільших у нашій країні комбінатів «Апатит» внаслідок проведеної організаційної і виховної роботи кількість прогулів на 100 членів виробничого колективу скоротилась від 3,5 у 1970 р. до 1,7 у 1973 р., причому ця цифра і далі зменшується. Плинність кадрів за останні вісім років знизилась майже вдвічі [6, 1974, № 6, с. 2].

Змагання на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва було й лишається могутнім засобом розвитку творчої ініціативи мас, формування соціалістичного колективізму. Його розмах, форми і завдання є відображенням певних етапів розвитку соціалістичного суспільства. З перенесенням центру ваги на інтенсивні фактори розвитку економіки все більшого значення у змаганні набувають якісні, а не тільки кількісні показники. У постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про Всесоюзне соціалістичне змагання працівників промисловості, будівництва і транспорту за дострокове виконання народногосподарського плану на 1974 рік» підкреслюється необхідність продовжити змагання у четвертому році п'яти-

річки під гаслом — дати продукції більше, кращої якості, з меншими затратами [5, с. 10].

Великі підприємства стають практичною школою створення нових форм і методів соціалістичної праці, нової техніки, школою підготовки висококваліфікованих кадрів. Як приклад можна навести Магнітогорський металургійний комбінат. Багато вихованих тут спеціалістів очолили потім нові металургійні підприємства. Тисячі металургів з різних кінців країни приїжджають сюди, щоб запозичити досвід у своїх товаришів.

Дальшим кроком у розвитку соціалістичної колективності є розширення можливості великих підприємств і об'єднань використовувати децентралізовану частину суспільних фондів споживання для задоволення колективних потреб (на будівництво і організацію житлових будинків, дитячих садків і ясел, піонерських таборів, санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів, профілакторіїв, палаців культури, стадіонів і т. д.).

Поеднання розподілу за працею з розподілом через суспільні фонди споживання свідчить, що людина при соціалізмі — не тільки виробник матеріальних і культурних благ, а й громадянин, який має права, рівні з іншими членами суспільства, незалежно від розміру прибутку, а саме: право на освіту, на виховання своїх дітей, на охорону здоров'я та ін. Розподіл через суспільні фонди споживання допомагає суспільству стимулювати розвиток культурних потреб, обгороджувати потреби і впливати на їх формування.

Фонди колективного стимулювання великих підприємств і об'єднань створюють додаткові можливості для задоволення як особистих, так і колективних потреб. Наприклад, об'єднання ЗИЛ має понад 560 тис. кв. м житлового фонду, щорічно тут будується 40 тис. кв. м нової житлової площі. Палац культури ЗИЛу має 159 колективів художньої самодіяльності для дорослих і дітей, а спортивний клуб об'єднання нараховує 18,5 тис. фізкультурників [6, 1974, № 3, с. 2]. Таке об'єднання, як Ореховський бавовняний комбінат, користується власною поліклінікою, де працюють 52 лікарі і 119 чол. медичного персоналу. Для працівників комбінату збудовано профілакторій, басейн, дитячий санаторій, стадіон, спортивну базу і базу для туристів. Комбінат повністю забезпечує потреби в дитсадках і яслах. [6; 1974, № 9, с. 2]. Всі ці приклади можна розглядати як підтвердження думки К. Маркса про те, що в комуністичному суспільстві на відміну від буржуазного праця — «це лише засіб розширяти, збагачувати, полегшувати життєвий процес робітників» [1, с. 423].

На великих підприємствах істотно поліпшуються і умови для підвищення кваліфікації та культури трудящих, бо там створюються курси, школи і навіть технікуми й вузи. Наприклад, у 1960 р. при згадуваному вже об'єднанні ЗИЛ було організова-

но завод-втуз з автомобільним і механіко-технологічним факультетами, де без відриву від виробництва навчалося понад дві тисячі автозаводовців. Більше двох тисяч робітників цього об'єднання відвідували школи комуністичної праці. Має школу робітничої молоді і пункт текстильного інституту Ореховський бавовняний комбінат. Умови для підвищення кваліфікації і культури трудящих створюються практично на всіх великих підприємствах, що неможливо на дрібних і навіть на середніх.

Таким чином, внаслідок концентрації виробництва збільшуються матеріальні, технічні, економічні, організаційні і соціальні можливості для всебічного розвитку всіх членів колективу, для «виховання нової людини, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість» [4, с. 105].

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.—Твори, т. 4, с. 405—441.
2. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 7—307.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1970. 360 с.
4. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1961. 128 с.
5. Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про Всесоюзне соціалістичне змагання працівників промисловості, будівництва і транспорту за дострокове виконання народногосподарського плану на 1974 рік». — «Комуніст України», 1974, № 2, с. 9—14.
6. «Экономическая газета», 1974, № 2, 3, 5, 6, 9.
7. Субоцкий Ю. В. Новый этап развития объединений в промышленности. М., «Знание», 1973. 63 с.
8. Народное хозяйство СССР. 1922—1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. М., «Статистика», 1972. 829 с.

Є. М. ВОРОБИЙОВ, канд. екон. наук.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДІЛ ПРАЦІ МІЖ ПРОМИСЛОВІСТЮ І СІЛЬСЬКИМ ГОСПОДАРСТВОМ ТА ВІДНОСИНИ ОБМІНУ

Як відомо, поділ праці передбачає спеціалізацію на виробленні різного роду споживних вартостей, що в свою чергу вимагає обміну діяльністю та її результатами між людьми. Примат економічних відносин виробництва зумовлює також зворотний вплив на останнє відносин наступних фаз відтворення і насамперед відносин власне обміну.

Значення економічних відносин обміну неодноразово підкреслювали класики марксизму-ленінізму. Так, Ф. Енгельс називав виробництво і обмін «абсцисою і ординатою економічної кривої» [3, с. 140].

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що «історію людства завжди треба вивчати і розробляти у зв'язку з історією промислово-

сті та обміну» [1, с. 27]. Тут мова йде не тільки про значення обміну, але й про взаємозв'язок його з поділом праці. Цей взаємозв'язок дуже тісний. Обмін у широкому розумінні є складовою частиною поділу праці, однією з його сторін. Через це обмін без поділу праці неможливий.

Як відомо, К. Маркс відрізняв загальний поділ праці від часткового та одиничного. Він писав, що «поділ суспільного виробництва на його великі роди, як-от землеробство, промисловість і т. д., можна назвати загальним... поділом праці» [4, с. 337].

Таким чином, економічні відносини обміну між промисловістю та сільським господарством ґрунтуються саме на цьому поділі праці.

У розвитку продуктивних сил суспільний поділ праці має велике значення. Але ця економічна категорія занадто складна, вплив її на характер і розвиток економічних відносин суперечливий і залежить від цілого ряду факторів.

У класово-антагоністичному суспільстві поділ праці між промисловістю і сільським господарством породжує протилежність між містом і селом. У перехідний період від капіталізму до соціалізму внаслідок соціалістичних перетворень виникають основи для знищення цієї протилежності. В нашій країні такими основами були індустріалізація, соціалістична перебудова сільського господарства, культурна революція. Перемога соціалізму ліквідує протилежність між містом і селом. Поділ праці між промисловістю і сільським господарством, економічні відносини між робітничим класом і селянством набувають нових якостей.

Якими ж показниками характеризується згаданий поділ праці, яке співвідношення між промисловістю і сільським господарством склалося в нашій країні останнім часом?

Певне уявлення про це дає питома вага найголовніших галузей виробництва у національному доході країни. В нашій економічній літературі наводяться різні дані, бо для обчислення частки сільського господарства в національному доході автори застосовують різну методику. Журнал «Вопросы экономики» називав такі частки сільського господарства в національному доході країни: 1960 р. — 37%, 1965 р. — 33%, 1969 р. — 30%. А в середньому за 1960—1969 роки — 33% [9, с. 36].

Подібні дані є і в інших джерелах. Зрозуміло, ці розрахунки приблизні, але вони відбивають участь сільського господарства у створенні суспільного багатства країни.

Одним з найважливіших показників поділу праці між промисловістю і сільським господарством є зайнятість робочої сили, «розподіл членів суспільства по різних родах виробництва» [2, с. 679]. Поглиблення такого поділу праці завжди супроводжується скороченням числа зайнятих у сільськогосподарському виробництві за рахунок розподілу робочої сили на користь промисловості.

Дослідженню цього процесу при капіталізмі велику увагу приділяли класики марксизму-ленінізму. В. І. Ленін докладно аналізував його, як один з найрельєфніших проявів капіталістичного розвитку країни: збільшення індустріального населення за рахунок землеробського.

Розвиваючи вчення К. Маркса, який вбачав у зростанні населення міст, де зосереджувалося капіталістичне виробництво, накопичення історичної сили для поступального руху суспільства, В. І. Ленін показав об'єктивну необхідність цього процесу як умови ліквідації протилежності між містом і селом [див. 5, с. 200]. У словах К. Маркса, писав В. І. Ленін, «ясно виражено визнання *прогресивності* того процесу відтягання населення від землеробства до промисловості, від сіл до міст, який є однією з найхарактерніших ознак капіталістичного розвитку» [6, с. 437].

Розподіл робочої сили між промисловістю і сільським господарством здійснюється і в соціалістичному суспільстві, але зміст його за нових виробничих відносин докорінно змінюється, що пов'язано з суспільною власністю на засоби виробництва, планомірним характером соціалістичного виробництва.

Дані табл. 1 свідчать, що кількість робочої сили в сільському господарстві нашої країни неухильно скорочується як абсолютно, так і відносно [8, с. 404, 509].

Таблиця 1

Показник	Роки				
	1940	1950	1960	1970	1972
Середньорічна чисельність зайнятих у сільськогосподарському виробництві, млн. чол.	31,3	30,9	29,4	26,8	26,5
Їх частка серед зайнятих у всьому народному господарстві	49,7	45,4	34,8	25,0	23,7

За відбиті в табл. 1 роки чисельність працівників у сільському господарстві нашої країни зменшилась на 4,8 млн. чоловік. Якщо в 1940 р. радгоспи та інші сільськогосподарські підприємства охоплювали майже половину всіх середньорічних працівників, то у 1972 р. — менше чверті. За роки Радянської влади у сільському господарстві вивільнилося 108,4 млн. чол. [9, с. 23].

Очевидно, всі ці зміни в структурі зайнятості стали можливими завдяки зростанню продуктивності праці в сільському господарстві.

Чисельність зайнятих у сільськогосподарському виробництві скорочується й далі. Цьому сприяє виконання завдань, накреслених дев'ятим п'ятирічним планом. За роки п'ятирічки енерге-

тичні потужності в сільському господарстві зростають на 161 млн. к. с., або у 1,5 раза, на 27% збільшиться потужність тракторного парку, споживання електроенергії досягне 75 млрд. квт.-годин. Все це є основою для підвищення продуктивності праці на 37—40% [7, с. 298].

Формування розподілу робочої сили між промисловістю і сільським господарством в окремих економічних районах, де рівень продуктивності праці не досить високий, негативно впливає на діяльність сільськогосподарських підприємств. Ось чому економічне регулювання цього важливого процесу, вивчення закономірностей його здійснення є актуальним завданням економічної науки.

У зв'язку з цим викликає інтерес дослідження структури агрокомплексу, що якоюсь мірою характеризує поділ праці між двома галузями.

Як свідчить практика, зменшення чисельності зайнятих безпосередньо в сільському господарстві супроводжується збільшенням кількості працівників у тих галузях, що виробляють засоби виробництва для сільського господарства, і там, де переробляється сільськогосподарська продукція.

У табл. 2 наводиться структура агрокомплексу в СРСР та США (цифри відповідно за 1966 та 1965 роки) [8, с. 66, 67].

Таблиця 2

Показник	СРСР	США
Зайнято у всіх ланках агрокомплексу, млн. чол.	43,8	24,0
%	100	100
В тому числі безпосередньо в сільському господарстві, млн. чол.	29,0	6,2
%	66,2	25,8
у галузях, що виробляють засоби виробництва для сільського господарства, млн. чол.	2,3	6,7
%	5,3	27,9
у сфері переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, млн. чол.	12,5	11,1
%	28,5	46,3

Як свідчить табл. 2, структура агрокомплексу в нашій країні менш сприятлива, ніж у США. Насамперед це стосується чисельності зайнятих безпосередньо в сільському господарстві.

Хоч у 1970 р. кількість працівників безпосередньо в сільськогосподарському виробництві СРСР скоротилася, але вона все ще залишається високою (у 4,8 раза більше, ніж у США).

Різко відмінні також дані, про чисельність працівників у галузях, які виробляють засоби виробництва для сільського господарства. В абсолютному вираженні в нашій країні тут зайнято майже втричі менше людей, ніж у США.

За роки дев'ятої п'ятирічки у зв'язку з широкою програмою індустріалізації сільськогосподарського виробництва послідовно удосконалювалася і структура агрокомплексу в СРСР [7, с. 178].

Важливим показником, що характеризує поділ праці між промисловістю і сільським господарством, є величина основних виробничих фондів. Переведення сільського господарства на індустріальну основу супроводжується зростанням частки цих фондів, що припадає на одного зайнятого в галузі.

Фондоозброєність праці в сільському господарстві повинна бути не нижчою, чим у промисловості. А в деяких країнах вона навіть вища. У нас же це співвідношення далеко не на користь сільського господарства. Так, у 1970 р. основні виробничі фонди промисловості (в цінах 1955 р.) становили 227 млрд. крб., сільського господарства — 91 млрд. крб., або в 2,5 раза менше [10, с. 61]. Табл. 3 показує фондоозброєність праці у промисловості і сільському господарстві нашої країни за кілька років [10, с. 60, 404, 510].

Таблиця 3

Показник	Роки		
	1960	1965	1970
Основні виробничі фонди на одного робітника, тис. крб.			
у промисловості	3,3	5,5	7,2
у сільському господарстві	1,5	2,3	3,4
Фондоозброєність праці в сільському господарстві (в %) у порівнянні з промисловістю	38	42	47

Як бачимо, щодо фондоозброєності сільське господарство значно відстає від промисловості, хоч розрив цей неухильно скорочується.

Особливе місце серед досліджуваних питань посідає поділ праці між промисловістю і сільським господарством в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

На сучасному етапі сільськогосподарського виробництва виникли нові форми його організації. Широкого розповсюдження набули міжколгоспні підприємства та організації, число яких у 1970 р. досягло по країні 4,5 тисячі. Створюються державно-колгоспні підприємства, аграрно-промислові комплекси. XXIV з'їзд КПРС підкреслив необхідність «сприяти створенню і поліпшенню діяльності міжколгоспних і державно-колгоспних підпри-

емств та організацій, а також створенню аграрно-промислових комплексів і об'єднань» [7, с. 300].

У таких підприємствах відбувається своєрідне поєднання сільськогосподарської та промислової праці. Наприклад, створення великих тваринницьких комплексів з відгодівлею 50—100 тисяч і більше голів худоби на рік (саме такі підприємства уже створюються за постановами ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР) вимагає організації в них первинної переробки м'яса. Створення об'єднань допомагає також ліквідувати сезонність сільськогосподарської праці, сприяє підвищенню економічної ефективності сільського господарства.

Поглиблення поділу праці між промисловістю і сільським господарством викликало подальший розвиток економічних відносин обміну між цими галузями. В роки дев'ятої п'ятирічки основними формами економічних зв'язків між промисловістю і сільськогосподарським виробництвом залишились матеріально-технічне постачання і державні заготівлі.

У наступні роки особливо велику роль відіграватиме матеріально-технічне забезпечення в зв'язку з переведенням сільського господарства на індустріальну основу. За роки п'ятирічки передбачено поставити сільському господарству 1700 тис. тракторів, 1100 тис. вантажних автомашин, 541 тис. зернозбиральних комбайнів та багато іншої техніки.

У дев'ятій п'ятирічці збільшилися виробництво і державні заготівлі сільськогосподарської продукції. І хоч зберігався принцип твердих планів заготівлі сільськогосподарських продуктів, було передбачено надплановий продаж. Колгоспи і радгоспи мають продати за п'ятирічку понад план 35% зерна та 40—50% продукції тваринництва [7, с. 296, 298, 299].

Таким чином, державні заготівлі є головним каналом, через який реалізується товарна продукція колгоспів і радгоспів та який і надалі відіграватиме важливу роль в економічних відносинах обміну між промисловістю та сільським господарством.

Як відомо, економічні відносини між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом будуються на принципі еквівалентності. Цей принцип розвиватиметься та поглиблюватиметься у наступні роки.

Обмін між галузями характеризуватиметься широким використанням товарно-грошових відносин, а це відкриє нові можливості для дальшого удосконалення його форм, для використання прямих зв'язків між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами.

Про необхідність всемірного розвитку і зміцнення прямих зв'язків підприємств промисловості з колгоспами та радгоспами йшлося на XXIV з'їзді КПРС. У великій мірі використання цих зв'язків здійснюватиметься внаслідок створення і функціонування агропромислових комплексів та об'єднань.

Таким чином, поглиблення поділу праці між промисловістю і сільським господарством, подальший розвиток обміну між містом і селом є важливим економічним процесом, який визначає темпи розширеного відтворення у розвинутому соціалістичному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія.—Твори, т. 3, с. 7—521.
2. З рукописної спадщини К. Маркса. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 667—694.
3. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 33—318.
4. Маркс К. Капітал, т. 1,— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 45—728.
5. Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. — Твори, т. 2, с. 107—232.
6. Ленін В. І. Перли народницького прожектерства. — Твори, т. 2, с. 411—439.
7. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України. 360 с.
8. «Вопросы экономики». 1971, № 4.
9. «Вопросы экономики», 1971, № 9.
10. Народное хозяйство СССР в 1970 г. М., Политиздат, 1971. 822 с.
11. Народное хозяйство СССР в 1972 г. М., Политиздат, 1973. 824 с.
12. Развитие капиталистические страны: проблемы сельского хозяйства. М., «Мысль», 1969. 272 с.
13. Сеников М. И. Эффективность использования техники в сельском хозяйстве. М., «Экономика», 1970. 295 с.

А. Л. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ

ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ І ОСОБИСТА ВЛАСНІСТЬ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Головним соціально-економічним завданням соціалістичного виробництва є неухильне підвищення добробуту трудящих. Розв'язання цього завдання вимагає постійного зростання ефективності громадського виробництва, раціонального використання всіх економічних ресурсів, наявних резервів. Важливим фактором зростання ефективності громадського виробництва є удосконалення його суб'єктивного фактора — самих працівників. В. І. Ленін, відзначаючи важливість матеріальної основи великої індустрії для підвищення продуктивності праці, другою умовою для цього вважав «освітнє і культурне піднесення маси населення» [2, с. 177].

Складне сучасне виробництво, науково-технічна революція вимагають всебічного розвитку здібностей і творчої активності радянських людей. «Сучасне виробництво ставить швидкозростаючі вимоги не до самих лише машин, техніки, але і насамперед до самих працівників, до тих, хто ці машини створює і цією технікою управляє. Спеціальні знання, висока професійна підготов-

ка, загальна культура людини перетворюються в обов'язкову умову успішної праці дедалі ширших верств працівників. Але все це значною мірою залежить від рівня життя, від того, наскільки повно можуть бути задоволені матеріальні і духовні потреби» [3, с. 47].

Прогресивні зміни в якості робочої сили пов'язані з процесом її відтворення. Відтворення робочої сили — складна проблема. В дослідженні її багатогранних аспектів радянська економічна наука досягла значних успіхів. Проте окремі сторони цієї проблеми залишаються ще не досить вивченими. Це стосується матеріальної основи відтворення робочої сили та її конкретних форм. Не повністю вивчена і економічна роль у відтворенні робочої сили особистої власності — тієї форми руху більшої частини необхідного продукту, якої він набуває раніше, ніж дійде до особистого споживання, тобто до безпосереднього відтворення робочої сили. На необхідність аналізу економічних умов відтворення останньої звертають увагу окремі науковці [12, с. 19].

Матеріальною основою відтворення робочої сили працівників матеріального виробництва є, як відомо, необхідний продукт. Величина цього продукту об'єктивна, її не можна довільно змінювати. К. Маркс відзначав, що «для певної країни і для певного періоду обсяг і склад необхідних для робітника життєвих засобів в середньому є величина дана» [1, с. 169].

У зв'язку з цим ми вважаємо необґрунтованим таке твердження: необхідний продукт характеризує те, що в кінцевому підсумку споживає працівник; на співвідношення між необхідним і додатковим продуктами істотно впливають конкретні внутрішні і зовнішні умови [7, с. 19].

Ці умови дійсно впливають але на іншу категорію, пов'язану з відтворенням робочої сили, — на сукупний фонд життєвих засобів. А він являє собою продукт, який фактично надходить в особисте споживання працівників матеріального виробництва для відтворення їх робочої сили і всестороннього розвитку.

Обсяги необхідного продукту і сукупного фонду життєвих засобів, що є категоріями різних фаз суспільного відтворення, як правило, не збігаються.

Матеріальна основа відтворення робочої сили на стадії виробництва виступає у формі необхідного продукту, а на стадії розподілу у формі сукупного фонду життєвих засобів. Через складний механізм розподілу переважна частина цього фонду переходить із суспільної в особисту власність і становить речовий зміст індивідуального фонду відтворення робочої сили. Решта сукупного фонду життєвих засобів, що споживається в колективно організованій формі, являє собою суспільний фонд відтворення робочої сили.

Створення при соціалізмі індивідуального фонду відтворення робочої сили, а значить, перехід частини суспільного продукту в особисту власність — об'єктивне явище. Воно зумовлено недо-

статньо високим рівнем розвитку продуктивних сил і соціально-економічними відмінностями в праці, яка ще не стала першою життєвою потребою для всіх членів суспільства.

Індивідуальний фонд відтворення робочої сили при соціалізмі є основним, бо більше ніж 90% його виступає у формі особистої власності.

Соціалістичне суспільство є власником не робочої сили, а тільки засобів виробництва. Однак воно постійно піклується про своїх працівників. Чому? По-перше, тому, що воно є виключно суспільством трудящих. І, по-друге, тому, що для нього дуже важливо, з яким ефектом будуть використані засоби виробництва. Ефективне ж використання їх залежить від якості робочої сили, від умов її відтворення і розвитку. Виходячи з цього, наше суспільство і визначає своє ставлення до особистої власності — матеріальної основи індивідуального відтворення робочої сили.

Отже, головною формою матеріальної основи індивідуального відтворення робочої сили є особиста власність. Її речова структура становить сукупність тих об'єктів, споживання яких забезпечує відтворення і розвиток здатності до праці та інших здібностей людини.

При визначенні ролі особистої власності в цьому процесі не можна, на нашу думку, обмежитись загальним аналізом. Розкрити роль особистої власності у відтворенні робочої сили — значить проаналізувати вплив основних її структурних елементів.

Особиста власність, як виробничо-економічні відносини членів соціалістичного суспільства з приводу привласнення предметів споживання і деяких незначних засобів виробництва, має, крім речової, і досить складну, мало розроблену економічну структуру¹. Глибокий економічний аналіз особистої власності вимагає класифікації відносин особистого привласнення з урахуванням їх суб'єктів, об'єктів та джерел утворення. Ми в нашій статті обмежимося аналізом цих відносин, класифікованих лише з урахуванням джерел їх виникнення.

Найважливіша роль у відтворенні робочої сили працівників належить відносинам особистого привласнення, пов'язаним з працею у державних та кооперативних підприємствах. Оплата праці — основне джерело реальних доходів населення. Відносини особистого привласнення, пов'язані з розподілом за працею, опосередковують рух в особисте споживання близько 67% продукту, призначеного для індивідуального відтворення робочої сили і розвитку інших здібностей трудящих [12, с. 13]. Важливість цих відносин, їх провідне місце серед інших відносин особистого привласнення визначаються тим, що вони, головним чином, забезпечують задоволення таких першочергових потреб, як харчування, одяг, утримання житла, споживання платних видів

¹ На це вказують В. К. Логвиненко і О. М. Балясников [10, с. 41], Л. В. Балдін [5, с. 21].

послуг та ін. Таким чином відновлюється витрачена в праці енергія, підтримується життєдіяльність працівника, а також підрастаючого покоління, задовольняється частина соціально-культурних потреб. Все це дає підставу відносини особистого привласнення, пов'язані з розподілом за працею, виділити серед інших відносин особистого привласнення як основні, що забезпечують індивідуальне відтворення робочої сили. Заробітну плату, оплату праці в колгоспах, премії слід вважати формами розподілу сукупного фонду життєвих засобів, що опосередковують рух його основної частини із суспільної власності в особисту.

Велике значення для відтворення робочої сили і всебічного розвитку трудящих мають відносини особистого привласнення, народжені суспільними фондами споживання. Як, відомо, останні в процесі їх реалізації розподіляються на дві частини: фонд індивідуального споживання і фонд суспільного споживання, кожний з яких має своє конкретне призначення. Так, продукт першого переходить в особисту власність і разом з продуктами, що надходять через розподіл за працею та від особистих підсобних господарств, забезпечує індивідуальне відтворення робочої сили; продукт же другого — суспільне відтворення її.

За підрахунками економістів, більша частина суспільних фондів споживання опосередковується товаро-грошовими відносинами, а споживані блага переходять в особисту власність трудівників [4, с. 74; 8, с. 96]. Формами такого переходу є стипендії, пенсії, різні допомоги (по тимчасовій непрацездатності, по перекваліфікації, при спеціальних переведеннях на іншу роботу, при вагітності і пологах, на новонародженого та ін).

Значення відносин особистого привласнення, похідних від суспільних фондів споживання, в останній час зростає, бо швидко збільшується та частина згаданих фондів, за рахунок якої виплачуються стипендії, пенсії, відпускні та інші виплати.

Важливими є відносини, зумовлені особистим підсобним господарством. Роль цих відносин у відтворенні здатності до праці і розвитку інших здібностей трудящих за соціалізму досить важлива. За підрахунками економістів, у нашій країні особисті підсобні господарства мають не менше 100 млн. чол. [6, с. 58]. У цих господарствах у 1972 р. було вироблено 4,5 млн. т м'яса (в забійній вазі), 28,4 млн. т молока, 22,4 млрд. шт. яєць та ін. [11 с. 370]. Особливо велику роль відіграють особисті підсобні господарства у відтворенні робочої сили трудівників соціалістичного села.

Досить відзначити, що в 1972 р. в сукупному бюджеті колгоспних сімей в цілому по країні доходи від особистих підсобних господарств становили 27,1% [11, с. 563]. У структурі сукупного бюджету працівників радгоспів, за підрахунками Г. І. Шмєльова, вони становили 21% [13, с. 102].

У недалекому майбутньому відносини особистого привласнення, що ґрунтуються на веденні трудящими підсобних господарств, ще матимуть важливе значення. Обсяг сільськогосподарської продукції, створюваної в них, рік у рік зростає. Так, за 1960—1972 рр. вона зросла на 7%. Питома ж вага її у загальному обсязі сільськогосподарської продукції країни, навпаки, з кожним роком зменшується. Це пояснюється тим, що темпи розвитку суспільного сільськогосподарського виробництва значно вищі. За вказаний період продукція сільського господарства в колгоспах і радгоспах країни збільшилася на 34% [4, с. 288].

Отже, в наш час роль особистої власності у відтворенні робочої сили зростає. При переході ж до комунізму вона зменшуватиметься, бо все більшого значення буде набувати суспільна форма відтворення робочої сили і всебічного розвитку трудящих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Капітал, т. 1.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 43—728.
2. Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повн. збір. тв., т. 36, с. 155—195.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 36 с.
4. Ачаркан В. А., Кряжев В. Г. Общественные фонды потребления в СССР. М., «Экономика», 1972. 63 с.
5. Балдин Л. В. Общественная собственность на средства производства. Характер труда. Основной экономический закон социализма. М., «Высшая школа», 1972. 70 с.
6. Венжер В. Г. Колхозный строй на современном этапе. М., «Экономика», 1966. 303 с.
7. Грачев Ф. К вопросу о необходимом и прибавочном продукте при социализме.— «Экономические науки», 1968, № 2, с. 17—21.
8. Климео Н. Н. Развитие продуктивных сил та зміни в структурі економіки Куби.— «Питання політичної економії», вип. 72, К., Вид-во Київськ. держ. ун-ту, с. 94—100.
9. Лагутин Н. Проблемы сближения уровней жизни городского и сельского населения.— «Экономические науки», 1968, № 7, с. 12—19.
10. Логвиненко В. К. и Балясников А. М. Личная собственность при переходе к коммунизму. К., 1971. 132 с.
11. Народное хозяйство СССР в 1972 г. М. «Статистика», 1973. 799 с.
12. Социально-экономические проблемы рабочей силы при социализме (тезисы докладов). Л., Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1972.
13. Шмелев Г. И. Личное подсобное хозяйство и его связи с общественным производством. М., «Мысль», 1971. 166 с.

Я. О. ЛИМАР

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Основу життєдіяльності людського суспільства становить виробництво. Вихідним пунктом процесу виробництва, а значить, і відтворення є поєднання засобів виробництва і робочої сили. К. Маркс зазначав, що «всякий суспільний процес виробництва, який розглядається в постійному зв'язку і в безперервному потоці свого відновлення, є в той же час процесом відтворення» [2, с. 536].

Відтворення, як процес суспільного виробництва, котрий безперервно повторюється, без його відносної конкретної форми, являє собою єдність виробництва, розподілу обміну і споживання. При цьому виробництво — всезагальність його складових частин, розподіл і обмін — його особливості, споживання — частина, що закінчує ціле. Отже, виробництво, розподіл, обмін і споживання є частинами цілого, вони утворюють відмінності всередині єдності, де виробництво панує і над собою, і над всіма іншими моментами суспільного виробництва [див. 1, с. 665—673].

Головним елементом виробництва є праця. Вона являє собою функцію робочої сили, процес продуктивного витрачання людської енергії, здатність людини до цілеспрямованої діяльності. К. Маркс писав, що «під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини, і які пускає вона в хід кожного разу, коли виробляє які-небудь споживні вартості» [2, с. 164].

Відтворення людської сили здійснюється в процесі праці. «...Індивідуум, який розвиває свої здібності в процесі виробництва, в той же час витрачає, споживає їх в акті виробництва ...» [1, с. 673]. Саме в процесі виробництва робітник споживає власні м'язи, нерви, мозок і т. д. і в той же час розвиває свої здібності.

Відтворення робочої сили при соціалізмі — складний і багатогранний процес. Він означає, по-перше, відновлення, підтримування і розвиток здатності до праці; по-друге, компенсування природного зменшення кількості працюючих; по-третє, підвищення культурно-технічного рівня робітників; по-четверте, планомірний процес розподілу і використання робочої сили.

У сільському господарстві робоча сила відтворюється за загальними законами її відтворення при соціалізмі, коли відбувається не просте відновлення здатності до праці, а всебічний розвиток людини, її фізичних і духовних сил.

У соціалістичному суспільстві відтворення робочої сили — цілеспрямований планомірний процес, що передбачає визначення потреб, підготовки, розподілу й використання робочої сили.

Спираючись на об'єктивні економічні закони соціалізму, КПРС і Радянська держава спрямовують розвиток соціалістичного виробництва на забезпечення «повного добробуту і вільного всебічного розвитку в с і х членів суспільства» [4, с. 36]. Основний економічний закон, закон планомірного розвитку, соціалістичний закон народонаселення, закон розподілу за працею зумовлюють не тільки збереження нормальної життєдіяльності носія робочої сили, але й піднесення культурно-технічного рівня і кваліфікації працівника, збільшення чисельності зайнятих у народному господарстві, зростання добробуту і все повніший розвиток фізичних і духовних здібностей людини.

Однак специфічні особливості сільського господарства як галузі матеріального виробництва накладають свій відбиток на процес відтворення робочої сили, характер її функціонування та використання.

Сільське господарство має деякі соціально-економічні особливості, породжені своєрідністю організації праці, управління виробництвом і його планування, своєрідним відношенням колгоспників до засобів виробництва. На відміну від державних підприємств, де засоби виробництва усупільнені в масштабі всього суспільства, право розпоряджатися майном і грошовими коштами колгоспу належить тільки самому колгоспові — його органам управління [16, с. 92]. Крім того, сам процес відтворення у сільському господарстві зазнає впливу природних факторів і має ряд виробничо-технічних особливостей. Звідси специфіка відтворення робочої сили в сільському господарстві. Характер праці в кооперативно-колгоспних і на державних підприємствах суспільний, бо вона планомірно організована в масштабах всього суспільства. Колгоспне господарство, як і державні підприємства, діє, розвивається на основі закону планомірного розвитку, котрий охоплює все суспільне виробництво в цілому, тобто і державний, і колгоспний сектори.

Спільність праці не виключає специфіки в її організації на державних підприємствах і в колгоспному виробництві, адже праця робітників базується на державній загальнонародній власності, а праця колгоспників — на загальнонародній і кооперативно-колгоспній. Менш зрілі виробничі відносини в кооперативно-колгоспному секторі в порівнянні з державним, а також нижчий рівень розвитку продуктивних сил і усупільнення в сільському господарстві є причиною специфіки матеріальних умов відтворення кваліфікованої робочої сили, підготовки кадрів, їх розподілу й використання, специфіки джерел формування життєвих засобів.

Життєві засоби формує праця трудівника. К. Маркс зазначав, що фонд життєвих засобів, «який потрібен робітникові для підтримання і відтворення його життя», при всіх системах суспільного виробництва робітник мусить сам виробляти й відтворювати [див. 2, с. 538].

Фонд відтворення робочої сили державного сектора має дві суспільно-економічні форми: плата за кількість і якість праці і суспільні фонди споживання, котрі охоплюють такі сторони відтворення робочої сили як освіта, медичне обслуговування, утримування дітей у дитячих закладах і т. д.

У кооперативно-колгоспному виробництві на фонд життєвих засобів впливає специфіка самої форми виробництва. По-перше, рівень оплати праці колгоспників у кінцевому підсумку визначається розвитком громадського колгоспного виробництва, величиною валового доходу, створюваного в господарстві. По-друге, цей фонд існує не тільки за рахунок прибутків, одержуваних

від громадського господарства і надходжень з суспільних фондів споживання, але й за рахунок прибутків від особистого підсобного господарства колгоспників.

Якщо в промисловості і радгоспах грошова заробітна плата гарантується державою і виступає як частка в національному доході, то в колгоспному виробництві вона гарантується колгоспом і є часткою валового доходу.

Соціалістична економіка вже досягла того рівня зрілості, коли введення у колгоспах гарантованої оплати за нормами і розцінками, діючими в колгоспах, стало можливим і необхідним.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у травні 1966 р. прийняли спеціальну постанову «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва», де рекомендується колгоспам ввести гарантовану оплату праці колгоспників, виходячи з тарифних ставок відповідних категорій працівників радгоспів [14, с. 135]. Це відкриває нові можливості для прискорення темпів і масштабів розширеного відтворення кваліфікованої робочої сили, її закріплення в господарствах, найповнішого і раціонального використання, а також сприяє зближенню рівнів заробітної плати, одержуваної за кваліфіковану працю у промисловості і в сільському господарстві. Так, коли в 1965 р. середньомісячна зарплата робітника радгоспу становила 71,1% від зарплати промислового робітника, то в 1973 р. — 79,5%. Агрономічний, ветеринарний та інженерно-технічний персонал, зайнятий в радгоспах, у 1965 р. одержував щомісяця 93,2%, а в 1973 р. — 96,4% зарплати відповідного персоналу в промисловості [12, с. 516—517; 15, с. 169—170].

Збільшується й оплата праці колгоспників. Темпи приросту її в дев'ятій п'ятиріччі більше ніж в 1,3 раза перевищують заплановані темпи піднесення середньої заробітної плати в цілому по народному господарству.

Якщо в 1965 р. оплата праці колгоспників у порівнянні з робітниками і службовцями становила 53%, а в 1970 р. — 61,3%, то в 1975 р. вона досягне 65,3%, або 98 крб. на місяць [9, с. 567; 10, с. 519; 7, с. 196]. Підвищується оплата праці в колгоспах і в розрахунку на людину-день. У середньому по всій країні вона зросла від 2,68 крб. в 1965 р. до 3,05 крб. в 1966 р. і 4,35 крб. в 1973 році [8, с. 84].

Велике значення для відтворення робочої сили мають суспільні фонди споживання. Ця форма розподілу покликана забезпечити всім трудящим сприятливі умови для відтворення робочої сили. В наш час суспільні фонди споживання, що забезпечують колгоспників, державні, і фонди самих колгоспів, збільшуються швидше, ніж відповідні фонди в промисловості. Однак у користуванні суспільними фондами сільське господар-

ство відстає від промисловості. Так, питома вага надходжень із суспільних фондів споживання у загальній сумі доходів робітників і службовців дорівнює близько 30%, а в колгоспників — тільки 18% [17, с. 48].

Подальше вдосконалення розподілу суспільних фондів споживання між робітниками, службовцями і колгоспним селянством сприятиме поліпшенню освіти і медичного обслуговування на селі, розвитку фізичної культури і спорту.

Разом з тим, необхідно враховувати, що робітники сільськогосподарських державних підприємств і особливо колгоспники мають певні прибутки від особистого підсобного господарства, які є додатковим джерелом відшкодування затрат робочої сили в сільському господарстві.

Специфіка соціалістичного колгоспного виробництва викликає певні відмінності в плануванні підготовки кадрів і в її організації.

У промисловості підготовку кадрів повністю здійснює держава, а в сільському господарстві — держава і колгоспи. Держава в плановому порядку готує для сільського господарства спеціалістів, а також основну частину кадрів масових професій (трактористів, трактористів-машиністів, комбайнерів та ін.). У 1973 р. країна одержала 59,7 тис. спеціалістів з вищою сільськогосподарською освітою, 176,7 тис. чол. — з середньою [15, с. 211, 213].

У той же час колгоспи і самі піклуються про забезпечення виробництва кваліфікованими кадрами. Вони організовують безпосередньо на місцях курси, короткотермінові школи механізаторів, гуртки, а також направляють до середніх і вищих спеціальних учбових закладів своїх стипендіатів. Забезпеченість кваліфікованими кадрами набагато залежить від ініціативи і можливості колгоспів.

Для сільського господарства характерна залежність його від цілого ряду біологічних і природних факторів, що впливають і на відтворення робочої сили. У наш час існують істотні відмінності в умовах і функціональному змісті праці механізаторів, кваліфікованих тваринників і промислово-міських працівників приблизно однакової кваліфікації. Дуже велику роль відіграє природний фактор, особливість сільськогосподарського виробництва. І земля, і тваринні організми забезпечують наявність біологічних і фізіологічних процесів у виробництві, визначають матеріальні умови процесу праці і її функціональний зміст. Це виявляється в особливостях знарядь праці, використаних працівниками, в тому, що робочий період і час виробництва не збігаються, а функціонування робочої сили має сезонний характер. Крім того, існують перерви і зміни в діяльності, в режимах праці і відпочинку трудівників, негативно впливають кліматичні та інші несприятливі умови.

Необхідно враховувати й те, що в сільському господарстві головний засіб виробництва — земля не відтворюється. Замінити неродючі землі родючішими не можна. Через це треба раціональніше використовувати земельні угіддя. «Земля — це неоціненне народне багатство. І ми повинні берегти її, підвищувати продуктивність, добиватися дедалі більшої віддачі з гектара» [7].

Особливе значення для відтворення кваліфікованої робочої сили в сільському господарстві має фактор часу. При вивченні процесу промислового виробництва в окремий момент простежуються всі його фази і їх повторення. Це полегшує процес підготовки кваліфікованої робочої сили. В сільському господарстві фази виробництва залежать не тільки від економічних законів, а й від законів природи. «Економічний процес відтворення, який би не був його специфічно суспільний характер, завжди переплітається в цій галузі (в землеробстві) з природним процесом відтворення» [3, с. 371].

Все це зумовлює сезонність сільськогосподарського виробництва і впливає на відтворення кваліфікованої робочої сили, її підготовку та використання. Подолати сезонність сільськогосподарської праці можна шляхом поглиблення спеціалізації господарств, а також підготовки кваліфікованої робочої сили, здатної виконувати багато видів складної праці. Через це доцільно сільське господарство забезпечувати кваліфікованою робочою силою широкого профілю, яка могла б виконувати роботи, пов'язані з ремонтом сільськогосподарської техніки, поєднувати ряд професій і бути зайнятою на виробництві протягом року.

В сільських професійно-технічних училищах зараз взято курс на підготовку механізаторів широкого профілю, з урахуванням особливостей технології сільськогосподарського виробництва. Так, випускник профтехучилища по спеціальності тракториста-машиніста після двох років навчання може працювати на гусеничних і колісних тракторах, зернових і спеціальних комбайнах, виконувати всі види робіт на тракторних агрегатах і самохідних машинах, самостійно виявляти й усувати несправності, виконувати слюсарно-ремонтні роботи за другим розрядом слюсаря-монтажника і керувати автомобілем.

Важливу роль у відтворенні кваліфікованої робочої сили відіграє спеціалізація сільськогосподарського виробництва.

Промисловий робітник виконує й окремі види робіт, і ряд операцій, наприклад, пов'язаних з випуском деталей або їх вузлів. Механізатор же працює на роботах, які потребують застосування різної сільськогосподарської техніки. Іншими словами, в сільському господарстві спостерігається поєднання одиничного, часткового, а іноді й загального поділу праці. Все це пояс-

нюється тим, що на розвиток сільського господарства безпосередньо впливають природні умови, які примушують працівників змінювати види робіт або переходити від одних функцій до інших. А це не завжди позитивно впливає і на раціональне використання робочої сили, і на трудові ресурси села в цілому.

«Сучасне виробництво,— говориться у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії,— ставить швидкозростаючі вимоги не до самих лише машин, техніки, але й насамперед до самих працівників, до тих, хто ці машини створює і цією технікою керує. Спеціальні знання, висока професійна підготовка, загальна культура людини перетворюється в обов'язкову умову успішної праці дедалі ширших верств працівників» [5, с. 47].

На відміну від промисловості процес виробництва сільськогосподарської продукції здійснюється на значно більшій території і залежить певною мірою від погодних умов. Ця особливість сільськогосподарського виробництва викликає необхідність мати в сільському господарстві висококваліфіковані кадри як нижчої так і вищої ланки. В наш час колгоспи стають великими сільськогосподарськими підприємствами. Відбувається процес їх переозброєння на новій технічній основі. Тільки 1972 р. проводилися державні випробування 575 нових і модернізованих конструкцій тракторів, сільськогосподарських машин і обладнання для комплексної механізації робіт у рослинництві і тваринництві. Понад 200 машин рекомендовано до серійного виробництва і виготовлення дослідними партіями для господарської перевірки в колгоспах і радгоспах. Це трактори Т-25А, ДТ-75К, ДЕТ-250М, розкидувачі органічних добрив КСО-9 і РЖТ-8, жатки ЖНС-6-12 і КВЖ-15 та багато іншої сільськогосподарської техніки. Для обслуговування її потрібна досить велика армія кваліфікованих механізаторів, «чия професійна майстерність відповідала б новому рівню техніки» [6, с. 18].

Кадри масових професій, спеціалістів вищої і середньої ланки готують училища механізації сільського господарства, вищі й середні спеціальні навчальні заклади країни. На 1 січня 1973 р. в СРСР було 5709 професійно-технічних училищ і шкіл, з них 1352, або 24%, сільських. Всього у названих училищах і школах налічувалося 2638 тис. учнів, а в сільських 536 тис. чол., або 23% [12, с. 525]. Ці дані свідчать про інтенсивний розвиток навчальної бази, яка готує кваліфіковану робочу силу для сільського господарства. Тільки в Харківській області 10 сільських професійно-технічних училищ налічують понад 5 тис. учнів [17].

У наш час підвищилася роль у сільському господарстві спеціалістів як середньої, так і вищої ланки. Підготовка їх посідає одне з найважливіших місць у системі розширеного відтворення робочої сили. Здійснюють таку підготовку 98 сільськогосподарських вузів, де навчалася в 1970 р. 423,9 тис. студентів [11, с. 168].

Дальшого розвитку набули середні сільськогосподарські навчальні заклади. У 1972 р. вони випустили 136,5 тис. спеціалістів [12, с. 168], що втричі більше, ніж у 1950 році.

На сучасному етапі розвитку сільськогосподарського виробництва не можна підвищити його ефективність без поліпшення підготовки механізаторських кадрів найрізноманітніших професій, без повного забезпечення сільськогосподарських підприємств у повному обсязі кваліфікованими інженерно-технічними працівниками і спеціалістами.

Подальше виховання кваліфікованих кадрів для сільського господарства, як одного з факторів виробництва і відтворення кваліфікованої робочої сили сприятиме неухильному піднесенню цієї важливої галузі народного господарства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. З рукописної спадщини.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 665—694.
2. Маркс К. Капітал, т. 1.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 7—728.
3. Маркс К. Капітал, т. 2.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 23—545.
4. Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Твори, т. 6, с. 18—38.
5. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.
6. Брежнев Л. І. Великий подвиг партії і народу.— «Радянська Україна», 1974, 16 березня.
7. Государственный пятилетний план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы. М., Политиздат, 1972. 455 с.
8. Зайцев Л., Котов Г. Совершенствовать распределение доходов в колхозах.— «Экономика сельского хозяйства», 1974, № 5, с. 83—90.
9. Народное хозяйство СССР в 1965 г. М., «Статистика», 1966. 910 с.
10. Народное хозяйство СССР в 1970 г. М., «Статистика», 1971. 823 с.
11. Народное образование, наука и культура в СССР. Статсборник, М., «Статистика», 1971. 403 с.
12. Народное хозяйство СССР в 1972 г. М., «Статистика», 1973. 824 с.
13. Поточний архів Харківського обласного управління професійно-технічною освітою.
14. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965—1971 гг.). М., «Колос», 1971. 752 с.
15. СССР в цифрах в 1973 году. Краткий статсборник. М., «Статистика», 1974.
16. Торжество ленинского кооперативного плана.— Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников. М., Политиздат, 1969. 127 с.
17. Якушкин Я. С. Народное благосостояние в девятой пятилетке. М., «Знание», 1973. 58 с.

М. М. КИМ, канд. екон. наук

ПРО КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Останнім часом зросла увага економістів до проблеми продуктивної та непродуктивної праці за умов соціалізму. Її актуальність зумовили швидкі зміни у співвідношенні між виробни-

чою і невиробничою сферами на користь останньої. Звідси спроби економістів переосмислити категорії продуктивної та непродуктивної праці. Проблема ця має і практичне значення, зокрема для вдосконалення народногосподарського обліку і планування.

Щоб з'ясувати суть і межі продуктивної праці, треба насамперед розглянути критерії визначення її¹. Ряд економістів пишуть про необхідність уточнення і більш наукового обґрунтування критеріїв розмежування продуктивної та непродуктивної праці за умов соціалізму. При цьому розрізняють якісний і кількісний критерії.

Частина економістів вбачає якісний критерій продуктивної праці в її властивості відтворювати соціалістичні виробничі відносини [9, с. 46—49; 12, с. 20; 15]. А кількісним критерієм ці автори вважають виробництво додаткового продукту.

Інколи дослідники, не вживаючи терміна «критерій визначення продуктивної праці», виходять з нього, маючи на увазі вирішальну ознаку, що відрізняє продуктивну працю від непродуктивної.

Більшість радянських економістів і філософів дотримуються концепції, згідно з якою критерієм визначення продуктивної праці за умов соціалізму визнається по суті корисність, або необхідність праці. Засновником цієї концепції можна вважати академіка С. Г. Струмиліна. Однак корисність не може бути критерієм продуктивної праці. Корисність — це не тільки зміст, а й перша обов'язкова умова здійснення як продуктивної, так і непродуктивної праці. Звичайно, характер і межі суспільно корисної праці змінюються з переходом від одного способу виробництва до іншого.

Деякі економісти ділять суспільну працю на продуктивну й непродуктивну за класовою ознакою. Так, Л. С. Глязер пише: «У суспільстві, де немає експлуататорських класів, відсутні й непродуктивні соціальні групи, які існують за рахунок продуктивних працівників» [8, с. 52]. Тому в соціалістичному суспільстві, на думку автора, будь-яка праця з метою виробництва матеріальних і духовних благ є продуктивною.

Звичайно, марксова теорія продуктивної праці за умов капіталізму має класовий характер. Адже в понятті цієї праці відбито пануюче виробниче відношення буржуазного суспільства — між класами капіталістів і найманих робітників. Але неправильно вважати, ніби непродуктивна праця — це монополія експлуататорських класів, а продуктивна — трудящих. З одного боку, до непродуктивних працівників належить частина трудящих, зайнятих у невиробничій сфері (працівники торгівлі, службовці, дрібні чиновники державного апарату та ін.). З другого боку, деякі

¹ Нас цікавить критерій як мірило, вирішальна ознака для визначення продуктивної праці. Вибір такої ознаки не може бути довільним: вона має характеризувати суть праці.

експлуататорські елементи (куркулі, дрібні підприємці та торговці) беруть участь у продуктивній праці поряд із трудящими.

Своєрідною є концепція, згідно з якою до вирішальних рис продуктивної праці за умов соціалістичного ладу відносять:

- 1) створення споживних вартостей (сюди входять і послуги),
- 2) безпосередньо суспільний характер праці.

Щоб розібратися у безлічі критеріїв визначення продуктивної праці, треба ще раз звернутися до марксової методології аналізу її в буржуазному суспільстві. Ця методологія придатна і для з'ясування суті продуктивної праці при соціалізмі.

Марксове розуміння продуктивної праці відбиває двоїстість останньої. Автор «Капіталу» розглядав продуктивну працю як єдність простого процесу і певної суспільної форми [див. 2, с. 175—195].

Продуктивна праця, по-перше, є процесом взаємодії людей з природою. Внаслідок простого процесу праці створюються матеріальні блага, які існують у самостійній речовій формі. Створення матеріального продукту притаманне всім соціально-економічним формаціям.

По-друге, суспільна праця виражає певні виробничі відносини. Категорія продуктивної праці має відбивати пануюче виробниче відношення через підпорядкування праці безпосередній меті виробництва. Оскільки безпосередня мета і власне продукт капіталістичного виробництва є додаткова вартість, то лише та праця продуктивна, яка виробляє безпосередньо додаткову вартість [див. 1, с. 127].

Виходячи із марксової методології аналізу продуктивної праці, треба дати, на нашу думку, два критерії її визначення у будь-якому суспільстві: *загальноекономічний*, що характеризує цю працю як простий процес, і *специфічний*, який відображає певну суспільну форму праці. Причому обидва критерії мають якісну й кількісну характеристику.

Загальноекономічний критерій продуктивної праці при соціалізмі, як і в будь-якому суспільстві,— це участь у виробництві матеріальних благ, споживних вартостей у речовій формі. «Споживні вартості: сюртук, полотно і т. д., одним словом — товарні тіла,— писав К. Маркс,— являють собою сполучення двох елементів — речовини природи і праці. Коли відняти суму всіх різних корисних видів праці, що містяться в сюртуку, полотні і т. д., завжди лишається певний матеріальний субстрат, який існує від природи» [2, с. 53].

Деякі економісти відносять до споживних вартостей і товари, речі, і послуги, а сферу продуктивної праці поширюють не тільки на галузі матеріального виробництва, а й на сферу послуг. Наприклад, А. Г. Куликов пише: «Сукупна маса споживних вартостей, що представляє увесь суспільний продукт, виробляється як у матеріальному виробництві, так і в нематеріальному вироб-

ництві... Оскільки послуги виробляються у товарній формі, вони мають не тільки споживну вартість, а й вартість» [11, с. 128].

Б. В. Ракитський обґрунтовує це тим, що вартість не містить у собі жодного атома речовини природи і являє собою «економічне відношення, яке створюється з приводу посередньої оцінки суспільної продуктивності, корисності та ефективності економічно відокремлених видів праці» [12, с. 54]. Причому, за Б. В. Ракитським, не має значення, складається це відношення у сфері матеріального чи духовного виробництва.

Однак з такою точкою зору не можна погодитися. Вартість існує лише в товарному тілі. Її особливість у тому й полягає, що вона у речовій формі відбиває економічне відношення виробників. В. І. Ленін слідом за Марксом писав: «Вартість є відношення між двома особами — як сказав старий економіст; йому слід було лише додати: відношення, прикрите речовою оболонкою» [4, с. 41]. І вся марксова теорія товарного фетишизму заснована на речовій формі вартості за умов приватного товарного виробництва.

Правда, К. Маркс інколи говорить про «вартість самих послуг» [див. 3, с. 142]. Але він застосовує цей вираз у значенні «ціна праці» або «ціна землі». Хоча це ірраціональні вирази, вони мають об'єктивну основу в буржуазному суспільстві. І праця у сфері послуг набирає зовні форми продуктивної праці, якщо вона організована на капіталістичних принципах. Це явище К. Маркс пояснює у підготовчих рукописах до «Капіталу». Справа в тому, що з розвитком капіталізму виробництво товарів стає пануючим. Набуває поширення і наймана праця. А всі предстваники вільних професій: лікарі, вчителі, адвокати, митці і т. п. — перетворюються у найманих працівників. Оцінка, ціна їх різної діяльності підпадає «під ті самі закони, які визначають ціну найманої праці». Те явище, що з розвитком капіталістичного виробництва всі послуги перетворюються у найману працю, а всі, хто їх здійснює, перетворюються у найманих робітників і, отже, мають спільну з продуктивними робітниками рису, тим більше дає привід до сплутування тих і інших [див. 1, с. 133—135].

Послуга, за К. Марксом, є особлива споживна вартість непродуктивної праці, коли «праця робить послуги не як річ, а як діяльність» [3, с. 386]. Продуктивна ж праця втілюється у речах. Отже, у випадку продуктивної праці люди вступають у відносини між собою з приводу створення матеріального продукту та обміну продуктами праці, а у випадку непродуктивної — з приводу самої корисної діяльності. Значить, непродуктивна праця, як і продуктивна, відбиває відношення двох сторін. Тому вона є економічною категорією [6, с. 7—8; 7, с. 7].

Далі. Різниця між продуктивною і непродуктивною працею полягає в тому, що перша спрямована на перетворення речовини і сил природи, а друга діє на людей та їх сукупність — суспільство. Таке тлумачення знайшло багатьох прихильників [14, с. 27;

18, с. 6]. Непродуктивна праця — це праця, яка «безпосередньо виробляє, формує, розвиває, зберігає, відтворює саму робочу силу» [3, с. 145].¹

Отже, якісним критерієм продуктивної праці, як простого процесу, є її участь у виробництві матеріальних благ. Без цього продуктивна праця в жодному суспільстві немислима.

Але вказаний критерій не вичерпує характеристики продуктивної праці за умов соціалізму. Тимчасом значного поширення у нашій літературі набула концепція, згідно з якою продуктивна та праця, що спрямована на виробництво матеріальних благ. Неспроможність такої концепції в ігноруванні специфіки продуктивної праці за умов соціалізму.

Продуктивна праця — це суспільно певна праця, яка, за Марксом, відбиває основне виробниче відношення та мету кожного способу виробництва.

За соціалізмом згідно з марксовою методологією аналізу продуктивна праця має бути безпосередньо спрямованою на досягнення мети соціалізму, відтворення та зміцнення соціалістичних виробничих відносин. Ця мета, як підкреслював В. І. Ленін, полягає в «забезпеченні повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства» [5, с. 36]. Причому мета соціалізму має досягатися планомірно «за рахунок усього суспільства». Цим вимогам відповідає безпосередньо суспільна праця. Її характерними рисами є: здійснення за допомогою усупільнених засобів виробництва; планомірне залучення індивідуальної праці до сукупної; спрямованість на задоволення потреб усього народу; продукти праці — суспільна власність, тому безпосередньо суспільна праця служить розширеному відтворенню соціалістичних виробничих відносин. Отже, специфічним критерієм продуктивної праці в соціалістичному розумінні є її безпосередньо суспільний характер.

Поняття продуктивної праці охоплює не тільки якісні, а й кількісні критерії, причому останні визначаються першими.

Багато авторів під кількісною характеристикою розуміють продуктивність праці. Наприклад, М. В. Солодков справедливо пише, що кількісна сторона продуктивної праці «визначається рівнем розвитку продуктивних сил, рівнем продуктивності праці, властивим тому чи іншому способу виробництва» [17, с. 16].

На нашу думку, кількісний критерій треба розглядати, по-перше, як простий процес праці і, по-друге, як суспільну форму. Як простий процес продуктивність праці вимірюється кількістю матеріальних благ, вироблених за одиницю часу. Чим більше їх

¹ Тут мова йде про послуги у власному значенні слова (наприклад, послуги лікаря, вчителя, актора і т. п.) на відміну від тих, які спрямовані на відновлення та експлуатацію споживних властивостей товарів: ремонт побутової техніки, взуття та одягу, прання білизни і так далі. Хоча ці останні звуться послугами, їх треба віднести до продуктивної праці.

створюється, тим вища продуктивність праці. Але цей показник різний за умов соціалізму і при капіталізмі.

Метою капіталістичного виробництва є прибуток, а не кількість вироблених матеріальних благ. Звідси обмеження виробництва тих чи інших товарів, постійне недовантаження потужностей.

Інша справа при соціалізмі, коли метою виробництва є задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих. Заради цієї мети відбувається постійне зростання виробництва. Тому в практиці соціалістичного господарювання широко користуються показником продуктивності праці, обчислюваним у натуральних одиницях або за допомогою валової продукції у незмінних цінах.

Виходячи з суспільної форми, кількісним критерієм соціалістичної продуктивної праці деякі радянські економісти вважають виробництво додаткового продукту. Так, в одній із статей говориться: «Виробництво додаткового продукту є невід'ємною рисою продуктивної праці за умов соціалізму, характеризує її не тільки з якісного боку, але й з кількісного» [17, с. 17]. З цією думкою не можна погодитися. Властивість створювати додатковий продукт притаманна продуктивній праці в усіх соціально-економічних формаціях, крім первіснообщинного ладу. Там, де здійснюється розширене відтворення, де є поділ праці між виробничою і невиробничою сферами, завжди виробляється додатковий продукт. Інакше існування невиробничої сфери неможливе.

Трактування виробництва додаткового продукту як кількісного (а тим більш якісного) критерію соціалістичної продуктивної праці є механічним перенесенням марксового положення про продуктивну працю за умов капіталізму в зовсім інші умови. Про це справедливо говорять багато економістів. При капіталізмі кількісною мірою продуктивної праці є норма додаткової вартості та норма прибутку. Для капіталіста дійсним результатом виробництва є тільки додатковий продукт, а необхідний — це лише засіб до самозростання капіталу. Тому буржуазія намагається звести необхідну працю до мінімуму.

Неспроможність розглянутої концепції полягає в тому, що вона применшує докорінні зміни і переваги соціалізму, створює й перекручує тему соціалістичного виробництва. Соціалістичному суспільству потрібен як необхідний, так і додатковий продукт. «Усунення капіталістичної форми виробництва, — підкреслював К. Маркс, — дасть змогу обмежити робочий день необхідною працею. Однак необхідна праця, за інших рівних умов, все ж розширить свої рамки. З одного боку, тому, що умови життя робітника стануть багатшими, його життєві потреби зростуть. З другого боку, до необхідної праці долучатиметься частина теперішньої додаткової праці, саме та праця, яка потрібна для утворення суспільного фонду резервів і нагромадження» [2, с. 498—499].

Мета соціалізму створює у трудящих матеріальну заінтересованість у зростанні і необхідного, і додаткового продукту, або національного доходу. Причому на відміну від капіталізму на перший план висувається необхідний продукт.

Кількісну міру соціалістичної продуктивної праці можна виразити формулою:

$$\frac{v + m}{T},$$

де $v + m$ — національний дохід соціалістичного суспільства, який створено за рік;

T — трудові затрати, або середньорічна чисельність усіх працівників, зайнятих у галузях матеріального виробництва.

Протягом 1960—1973 рр. підвищення продуктивності праці в СРСР, обчислюване як відношення національного доходу до всіх зайнятих у сфері матеріального виробництва працівників, становило 202% [15, с. 34].

Наведена формула характеризує ефективність продуктивної праці в масштабі всього народного господарства. Проте вона непридатна для окремих підприємств, бо останні неповністю реалізують створений ними національний дохід. Для заводів, фабрик можна застосувати такі показники, як норми валового доходу, рентабельності тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. II (VII). М., Партиздат. 1933.
2. Маркс К. Капитал, т. I. — Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 7—728.
3. Маркс К. Теории дополнительной стоимости, ч. I. — Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 26, ч. I, с. 3—399.
4. Ленин В. И. Карл Маркс. — Твори, т. 21, с. 25—69.
5. Ленин В. И. Зауваження на другий проект програми Плеханова. — Твори, т. 6, с. 18—38.
6. Вульфсон Н. И. Услуга как форма экономических отношений при социализме. Автореф. канд. дис. Л., 1972.
7. Гальцева Г. Ф. Роль сферы услуг в социалистическом расширенном воспроизводстве. Автореф. канд. дис. Л., 1973.
8. Глязер Л. С. Некоторые вопросы методологии планирования общественных фондов потребления. М., «Экономика», 1966. 104 с.
9. Кузнецов А. Д. Развитие производственной и непроизводственной сфер в СССР. М., «Экономика», 1964. 231 с.
10. Медведев В. А. Общественное воспроизводство и сфера услуг. М., «Экономика», 1968. 206 с.
11. К. Маркс и социалистическая экономика. М., «Экономика», 1968. 382 с.
12. Ракитский Б. В. Общественные фонды потребления как экономическая категория. М., «Мысль». 191 с.
13. Солодков М. В., Самар Р. Н. Методология исследования производительного и непроизводительного труда при социализме. М., Изд-во Моск. ун-та, 1969. 150 с.
14. Солодков М. В. Понятие непроизводственной сферы, критерии определения ее границ. — «Вестн. Моск. ун-та. Экономика», 1973, № 5, с. 24—33.

15. СССР в цифрах в 1973 году. М., «Статистика», 1974. 227 с.
16. Теоретические проблемы услуг и непроизводственной сферы. М., Изд-во Моск. ун-та, 1972.
17. Шкредов В. П. К истории разработки концепции собственности в «Капитале» К. Маркса.— «Вестн. Моск. ун-та. Экономика», 1967, № 4, с. 13—21.
18. Шурденко И. В. Экономическая природа сферы услуг. Автореф. канд. дис. К., 1970. 16 с.

Л. Є. ПИСАРЄВА

ЗРОСТАННЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ ТРУДЯЩИХ І ШЛЯХИ ЙОГО РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ В УМОВАХ СОЦІАЛІЗМУ

Збільшення вільного часу трудящих — одна з найважливіших закономірностей соціалізму. Однак робочий час при соціалізмі не втрачає свого значення, він є і буде основою життя суспільства, його багатства, основою його вільного часу. Соціалістичне суспільство, удосконалюючи виробництво, добивається безперервного скорочення робочого часу, завдяки чому зростає вільний час — час, потрібний людині «для освіти, для інтелектуального розвитку, для виконання соціальних функцій, для товариських стосунків, для вільної гри фізичних і інтелектуальних сил» [1, с. 255].

Будучи похідним від робочого часу, вільний час як «реальне благо» сам впливає на нього, підвищуючи його ефективність. К. Маркс, підкреслюючи значення вільного часу, писав, що він, в свою чергу, як найбільш продуктивна сила, зворотно впливає на продуктивну силу праці, і додавав при цьому, що при комунізмі мірилом багатства буде вже не робочий час, а вільний.

Сучасна науково-технічна революція ставить підвищені вимоги до працівника, оскільки використання нової техніки, технології виробництва потребує глибоких технічних та економічних знань «...Умовою підвищення продуктивності праці є... освітне і культурне піднесення маси населення,— писав В. І. Ленін.— Це піднесення йде тепер з величезною швидкістю» [3, с. 177]. Але додержання згаданої об'єктивної вимоги на виробництві обмежене. Вирішення цього завдання все більше виходить за межі робочого часу і може бути здійснено у вільний час. Слід підкреслити, що кожен третій громадянин СРСР, крім дітей та пенсіонерів, поєднує роботу з навчанням [18, с. 285].

Тривалість вільного часу, «царство свободи», яке суспільство може забезпечити своїм членам, прямо залежить як від масштабів виробництва і ефективності суспільної праці, так і від обсягу предметів споживання та послуг, що спрямовуються на задоволення потреб трудящих.

Із збільшенням вільного часу виникають додаткові можливості для піднесення культурно-технічного рівня народу. Тривалість робочого часу в нашій країні неухильно скорочується. Ще

у 1918 р. В. І. Ленін вказував на те, що підвищення продуктивності праці по всій Росії «стане найпевнішим засобом до дальшого і величезного скорочення обов'язкового робочого дня для всього трудящого населення» [2, с. 134]. Радянська держава систематично зменшує тривалість робочого часу, незважаючи на численні труднощі соціалістичного будівництва. Середня тривалість робочого тижня в народному господарстві нашої країни в 1972 р. становила 39,4 години проти 58,5 години у 1913 р. Вільний час трудящих СРСР після переходу на семигодинний робочий день збільшився у порівнянні з 1955 р. приблизно на 300—350 годин, а проти 1913 р. — на 750—800 годин [10, с. 523].

Перехід на робочий тиждень з двома вихідними днями дозволяє зекономити за рахунок зменшення кількості виходів на роботу від 80 до 100 і більше годин на рік на кожного працівника [16, с. 6]. «В міру скорочення часу на матеріальне виробництво розширюються можливості для розвитку здібностей, обдаровань, талантів у галузі виробництва, науки, техніки, літератури й мистецтва» [5, с. 106].

Вільний час є найважливішим благом, яким суспільство наділяє своїх членів. Аналіз загальної структури вільного часу трудящих свідчить, що створені соціалізмом величезні можливості використовуються не повністю. За підрахунками радянських економістів, вільний час трудящих становить тільки 16,8% загального бюджету позаробочого часу, а витрати на домашню працю та самообслуговування — 22,3%. Часто дуже тривалим буває пересування до місця роботи і назад та ін. Загальна величина часу, пов'язаного з роботою на виробництві, того, який витрачається на домашню працю та самообслуговування, вдвічі більша від величини вільного часу [14, с. 127].

В. І. Ленін одним з важливих завдань комуністичного будівництва вважав боротьбу проти дрібного домашнього господарства, його переробку у велике соціалістичне господарство, яке мало звільнити жінку від домашнього господарства, котре давить, душить, притупляє, принижує її [див. 4, с. 382].

При даному рівні робочого дня величина дійсно вільного часу в межах позаробочого залежить від ступеня розвитку ряду галузей невиробничої сфери. Послуги таких галузей, як побутове обслуговування, торгівля, громадське харчування, розвиток мережі дитячих закладів і т. д. є істотним джерелом збільшення вільного часу, бо дозволяють скоротити нерациональні витрати його на 2,5—4 години в день [18, с. 31].

Непродуктивна сфера відіграє все більшу роль в економіці країни і в житті кожної радянської людини. Саме тому вона потребує до себе великої уваги. На XXIV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев підкреслював: «Нам треба серйозно поліпшити роботу всіх галузей сфери послуг — громадського харчування, пошиття одягу, всілякого ремонту, організації відпочинку трудящих. Це не просто галузі, покликані виконувати план, а служ-

би, які безпосередньо мають справу з людьми, з усією різноманітністю їхніх смаків, з настроєм людей» [6, с. 61].

Скорочення часу на домашню працю має сьогодні навіть більше значення, ніж зменшення робочого часу. Сфера обслуговування заміняє багато видів домашньої праці громадськими формами задоволення побутових потреб населення.

Але затрати праці на домашнє господарство ще великі, що негативно позначається на інтенсивності роботи на підприємстві, а це, в свою чергу, стримує підвищення продуктивності праці. Домашня праця фактично є продовженням робочого часу, внаслідок чого трудове навантаження, особливо жінок, збільшується. Затрати часу на ведення домашнього господарства становлять за рік 100—150 млрд. людино-годин. На побутове обслуговування сім'ї жінка витрачає 4,5—5 год., а у вихідні дні — 7—8 год. вільного часу, а чоловік — відповідно 2—2,5 і 5—6 год. [16, с. 7].

У нашій країні існує широка система підприємств і закладів обслуговування трудящих. Протягом 1918—1970 рр. для розвитку матеріально-технічної бази невиробничої сфери було витрачено понад 346 млрд. крб., а за роки минулої п'ятирічки обсяг капіталовкладень дорівнював понад 123 млрд. крб., тобто в 50 разів перевищував рівень першої п'ятирічки [15, с. 3].

Все більшого значення у поліпшенні умов життя, збереженні вільного часу трудящих і його раціональному використанні набувають послуги підприємств побутового обслуговування. Так, догляд за одягом, взуттям, білизною, включаючи її прання та прасування, в домашніх умовах вимагає приблизно 5 год. на тиждень. Півтори години тут можна зекономити, використавши побутові машини. Але найістотніший вигрaш в часі можна дістати, скориставшись послугами підприємств побутового обслуговування. Про зростання кількості таких підприємств і обсягу виконуваних ними послуг свідчать дані таблиці [10, с. 620, 621, 623; 11, с. 11, 393; 12, с. 167—168].

Як бачимо, протягом останнього десятиріччя побутове обслуговування розвивалося високими темпами. Число підприємств за 1960—1972 рр. зросло більш ніж у 1,8 раза, а обсяг послуг — в 4,9 раза. В розрахунку на душу населення обсяг послуг становив у 1960 р. 4,8 крб., а в 1972 р. — 20 крб., тобто підвищився майже в чотири рази. Однак в окремих республіках, напр. в Азербайджанській РСР, побутове обслуговування розвивалося дуже повільно, що негативно впливало на задоволення побутових потреб трудящих і на вивільнення їх часу.

В наш час підприємства побутового обслуговування виконують для населення понад 600 видів різних послуг, але цього явно не досить, коли зважати на все зростаючі потреби трудящих. Середньорічні темпи приросту побутових послуг останнім часом становили 14,5% і були значно вищими, ніж в окремих галузях

Показник	1960 р.		1965 р.		1970 р.		1972 р.	
	Кількість послуг, тис.	Їх обсяг, млн. крб.	Кількість послуг, тис.	Їх обсяг, млн. крб.	Кількість послуг, тис.	Їх обсяг, млн. крб.	Кількість послуг, тис.	Їх обсяг, млн. крб.
СРСР	135,8	1012,6	192,9	1889,8	239,4	4505,8	252,0	4978,8
РРФСР	66,2	649,2	95,4	1143,2	113,0	2305,4	116,9	2742,7
УРСР	31,9	168,8	40,1	338,2	49,5	796,9	52,3	1010,9
Азербайджанська РСР	3,6	19,6	5,4	22,9	6,4	53,0	7,3	64,9
Харківська обл.	—	—	2,451	27,98	2,671	61,03	2,79	67,73
								23

На душу
населен-
ня, крб.

сфери послуг і вдвічі вищими від темпів збільшення продажу населенню продовольчих і непродовольчих товарів [10, с. 233].

Повільно розвивається побутове обслуговування в сільській місцевості. Ось чому в дев'ятій п'ятирічці звертається увага на зростання обсягу побутових послуг саме на селі. Обсяг реалізації послуг в цілому збільшиться в 1975 р. в два рази проти 1970 р., а в сільській місцевості — майже в 2,8 раза. У розрахунку на одного міського жителя послуги зростуть у 1,6 раза, а сільського — в 2,9 раза. Прискорений розвиток побутового обслуговування в сільській місцевості є одним з факторів, що сприяють стиранню соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом і селом.

На побутове обслуговування населення спрямовується 278,3 млн. крб., що в 1,9 раза більше, ніж у минулій п'ятирічці. Широкого розвитку набула мережа підприємств, оснащених устаткуванням, з високим рівнем механізації і автоматизації виробництва [8, с. 302—304].

Багато уваги підприємствам служби побуту приділяється в Харківській області. З кожним роком зміцнюється її матеріально-технічна база, підвищується кількість послуг населенню області. Так, на одного трудящегося припадає побутових послуг більше середньосереднього рівня на 3 крб. (див. таблицю). З початку поточної п'ятирічки на спорудження нових, розширення та реконструкцію діючих підприємств побуту в області було витрачено 10,5 млн. крб., а за всю минулу п'ятирічку — 11,2 млн. крб. Проведено значну роботу по технічному переоснащенню побутових підприємств: з першого року п'ятирічки введено в дію понад 2100 одиниць нового технологічного устаткування і пристроїв малої механізації. Це дозволяє поліпшити побутове обслуговування трудящих, зокрема на промислових підприємствах, у гуртожитках, місцях масового відпочинку.

Проте в роботі вказаних підприємств є і серйозні недоліки. При дальшому розвитку побутового обслуговування необхідно більше враховувати інтереси й потреби трудящих, розміщувати підприємства, приймальні пункти служби побуту поблизу місця проживання або місця роботи людей, поліпшувати якість і культуру обслуговування. Підвищення культури обслуговування означає економію часу населення при користуванні послугами. Слід ширше практикувати прийом замовлень по телефону, вдома, термінове виконання замовлень, доставку замовлень додому, видачу напрокат приладів замість зданих тимчасово в ремонт та ін. Все це сприятиме збільшенню вільного часу трудящих, необхідного для культурно-технічного розвитку.

Великим резервом є даліше розгортання системи торгівлі та громадського харчування. Впровадження нових методів обслуговування покупців, застосування ефективної техніки торгівлі значно скорочує час для придбання товарів. Не слід забувати,

що в середньому за рік у бюджеті сім'ї купівля товарів займає 550 год. Коли цю цифру поширити на всі сім'ї країни, то загальний обсяг затрат часу становитиме понад 30 млрд. год. на рік [18, с. 32]. Близько 50% цієї кількості витрачається нераціонально (пошуки потрібних товарів, чекання в черзі, зважування, пакування і т. д.). Зменшення нераціональних витрат часу на купівлю товарів хоча б наполовину приведе до збільшення вільного часу на 5—6%, а продаж за зразками і доставка додому зведуть нанівець ці витрати.

Розвиток громадського харчування є одним з головних факторів комуністичної перебудови побуту. В наш час заклади громадського харчування протягом року можуть регулярно годувати тільки десяту частину населення. На домашнє ж приготування їжі та миття посуду кожна людина витрачає близько 300 год. щороку, все населення — понад 70 млрд. год. [18, с. 32]. Використання ж у громадському харчуванні прогресивних форм обслуговування дозволить скоротити час на ведення домашнього господарства на 30—40%. Такою передовою формою є «експрес-їдальні», перші лінії яких відкрито на московському автозаводі ім. Лихачова і на харківському заводі «Кондиціонер». Вони відпускають за 13—15 хв. 240 обідів.

Збільшення вільного часу — не самоціль. Це широкий простір для розвитку людини. Треба заповнити вільний час глибоким змістом. Цій меті мають служити такі галузі невиробничої сфери, як освіта, культура, мистецтво, фізкультура і спорт, які розвивають духовні та фізичні здібності трудящих.

Діяльність у вільний час стає все істотнішим фактором, що справляє величезний вплив на продуктивність суспільної праці. Дослідження економістів свідчать, що люди, які регулярно займаються фізкультурою, втричі рідше хворіють, мають на 5% вищу продуктивність праці, вони активніші в громадському житті, навчанні [14, с. 3].

Л. І. Брежнев у доповіді на XV з'їзді профспілок СРСР вказував: «Вільний час може вважатися справді суспільним багатством, коли він використовується в інтересах всебічного розвитку людини, її здібностей і тим самим — для ще більшого примноження матеріального і духовного потенціалу всього суспільства» [8, с. 457].

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Капітал, т. 1. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 43—728.
2. Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повн. збір. тв., т. 36, с. 121—154.
3. Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повн. збір. тв., т. 36, с. 155—195.
4. Ленін В. І. Великий почин. — Твори, т. 29, с. 363—386.
5. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1961. 126 с.
6. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.

7. Брежнев Л. І. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок. — Ленінським курсом, т. 3. К., Політвидав України, 1972, с. 473—499.
8. Государственный пятилетний план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы. М., Политиздат, 1972. 455 с.
9. Комаров В. Е., Чернявский У. Г. Доходы и потребление населения СССР. М., «Наука», 1973. 239 с.
10. Народное хозяйство СССР в 1972 году. Статсборник, М., «Статистика», 1973. 824 с.
11. Народне господарство УРСР в 1971 році. К., «Статистика», 1972. 547 с.
12. Народне господарство Харківської області. Статистичний збірник. Харків, «Статистика», 1972. 236 с.
13. Патрушев В. Д., Артемов В. А. и др. Свободное время: проблемы и перспективы. Новосибирск, 1970. 15 с.
14. Петросян С. Г. Вне рабочее время трудящихся в СССР. М., 1965. 196 с.
15. Совершенствовать сферу обслуживания населения. — «Плановое хозяйство», 1973, № 2, с. 3—6.
16. Пруденский Г. и др. Бюджет вне рабочего времени. — «Экономическая газета», 1967, № 17.
17. Сапов Г. В. Непроизводственная сфера экономики. М., «Знание», 1967. 48 с.
18. Чангли И. И. Труд. М., «Наука», 1973. 588 с.

М. Л. ГЕЙТЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА І ФУНКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ФОНДІВ СПОЖИВАННЯ

Економіка розвинутого соціалізму створює нові умови для повнішого задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих міст і села. Зросли масштаби виробництва, перехід до інтенсивного типу відтворення на основі прискореного науково-технічного прогресу, успішне здійснення розробленої партією комплексної програми піднесення сільського господарства дозволяє сконцентрувати більше сил і коштів на розв'язанні завдань, спрямованих на неухильне підвищення народного добробуту. «...Наші ресурси стали незрівнянно більшими, — відзначав Л. І. Брежнев у промові перед виборцями Бауманського виборчого округу, — і це дає можливість зробити те, до чого ми завжди прагнули: поставити зростання добробуту радянських людей у центр практичної політики партії» [7].

Вказуючи на необхідність всебічного розвитку великого машинного виробництва як матеріальної основи постійно зростаючого добробуту трудящих, Комуністична партія приділяє значну увагу питанням розподілу, вдосконаленню його організації. Вона керується ленінським положенням про те, що «розподіл є метод, знаряддя, засіб для підвищення виробництва» [5, с. 412].

Розподільні відносини при соціалізмі охоплюють відносини між суспільством в особі держави і трудящими, а також між виробничим колективом і окремими трудівниками. Необхідний продукт розподіляється як винагорода за працю і як кошти, що надходять із суспільних фондів споживання понад винагороду за працю.

Існування цих двох форм необхідного продукту впливає з самої природи соціалізму. При соціалізмі на базі суспільної власності на засоби виробництва встановлюються принципово нові відносини між суспільством і кожним його членом, зникають антагоністичні суперечності між особистими і суспільними інтересами, особисте благополуччя цілком і повністю ставиться в залежність від суспільного добробуту.

Винагорода за працю, яка існує у формі заробітної плати робітників і службовців і в формі грошових та натуральних доходів трудівників кооперативних підприємств (колгоспів) становить основну і більшу частину необхідного продукту. Крім того, трудящі одержують необхідний продукт через суспільні фонди споживання, котрі є невід'ємним елементом розширеного відтворення робочої сили, забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку всіх членів соціалістичного суспільства.

Об'єктивна необхідність виникнення суспільних фондів споживання була передбачена К. Марксом. У «Критиці Готської програми» він сформулював основоположні ідеї про суть цих фондів, віднісши до них *«те, що призначається для спільного задоволення потреб, як-от: школи, заклади охорони здоров'я і так далі»*, а також *«фонди для непрацездатних та ін.»* [1, с. 19].

Питання, пов'язані з розподілом через суспільні фонди споживання, досліджував і В. І. Ленін. Вимоги про створення суспільних фондів споживання, безплатне навчання всіх дітей, охорону праці жінок і надання декретних відпусток із збереженням заробітної плати висунуто вже в першій програмі РСДРП. В. І. Ленін брав активну участь у практичному перетворенні в життя цієї програми. Громадські їдальні, дитячі садки, ясла В. І. Ленін називав *«зразками паростків комунізму»*, які при підтримці партії і пролетарської держави розростуться і розвинуться в повний комунізм» [2, с. 24].

У процесі розробки другої програми партії більшовиків В. І. Ленін визначив конкретні напрямки розвитку суспільних фондів споживання. Насамперед планувалось здійснення безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти для всіх дітей до 16 років [4, с. 93]. В. І. Ленін також підкреслював, що потрібна *«всебічна допомога Радянської влади самоосвіті і саморозвитку робітників і трудових селян (влаштування бібліотек, лекцій, кінематографів, студій і т. п.)»* [4, с. 93].

У «Матеріалах по перегляду партійної програми» всебічно обґрунтована проблема соціального забезпечення трудящих при соціалізмі. В. І. Ленін ставив завдання повного соціального страхування робітників для всіх видів праці, для всіх видів утрат працездатності і безплатної медичної і лікарської допомоги [див. 3, с. 154].

Винагорода за працю і суспільні фонди споживання мають загальну економічну основу — суспільну власність на засоби

виробництва. Тому обидві ці форми необхідного продукту використовуються в інтересах всіх членів суспільства, для реалізації вимог основного економічного закону. Якщо винагорода за працю, забезпечуючи основне джерело доходів, створює безпосередню матеріальну заінтересованість трудящих у розвитку суспільного виробництва, то розподіл через суспільні фонди споживання забезпечує найповніше відтворення робочої сили, розвиток і виявлення здібностей усіх членів суспільства.

Розподіл через суспільні фонди споживання зовсім не знижує стимулюючої ролі розподілу за працюю. Бо при соціалізмі основна мета і того й іншого — поступове, якомога швидше стирання соціально-економічних відмінностей у розвитку здатності людей до праці, найповніше задоволення потреб кожного члена суспільства.

Суть суспільних фондів споживання, як прообразу комуністичного розподілу, розкриває особливий характер взаємозв'язку суспільних і особистих інтересів трудящих. Якщо при розподілі за працюю на перший план виступає особистий інтерес, то при розподілі через суспільні фонди споживання — суспільний інтерес, який повністю збігається з особистим.

Для повнішого виявлення суті суспільних фондів споживання важливе значення має дослідження основної функції. Тому ми вважаємо за необхідне зупинитися на цьому питанні докладніше.

В економічній літературі існують різні думки щодо призначення згаданих фондів. Одні вбачають його в задоволенні потреб членів суспільства незалежно від кількості і якості праці [12, с. 28], інші — в нівелюванні доходів, тобто у вирівнюванні рівнів споживання сімей, різних за складом і розміром прибутків [11, с. 124; 15, с. 183].

«Основною функцією суспільних фондів споживання, — справедливо пише Б. В. Ракитський, — є забезпечення в процесі розподілу економічних умов, достатніх для поступового, але якомога швидшого стирання соціально-економічних відмінностей у рівнях розвитку здібностей у процесі всебічного розвитку всіх членів суспільства» [20, с. 20—21]. На наш погляд, таке трактування основної функції суспільних фондів споживання має перевагу перед тими, де йдеться про вирівнювання рівнів споживання трудівників, як основне завдання згаданих суспільних фондів. Розподіл через суспільні фонди споживання має перед собою подвійну мету — ліквідувати соціально-економічні відмінності у рівнях розвитку здібностей всіх членів суспільства і забезпечити відповідний матеріальним можливостям суспільства життєвий рівень його непрацездатних членів.

Ми вважаємо також, що заслуговує підтримки і позиція, згідно з якою існування суспільних фондів споживання диктується необхідністю взяти під контроль держави задоволення особливо важливих потреб (виховання дітей за рахунок суспільства, ме-

дичну допомогу, навчання в учбових закладах, послуги бібліотек і т. п.). Радянська держава з допомогою суспільних фондів забезпечує до деякої міри відносно вирівнювання структури потреб. Таким чином суспільство забезпечує всім членам порівняно однакові сприятливі умови для задоволення матеріальних, інтелектуальних і соціальних потреб, незважаючи на те, що вони створюють своєю працею різні частини суспільного прибутку.

Одним з важливих аспектів розподільних відносин при соціалізмі як у практичному, так і в теоретичному плані є визначення джерел суспільних фондів споживання. Правильне розуміння і з'ясування економічної природи суспільних фондів дозволяє глибше вивчити економічні явища, правильніше зрозуміти відносини, які виявляються через суспільні фонди споживання.

У питанні про джерела названих фондів радянські економісти теж дотримуються кількох точок зору. Насамперед можна виділити дві протилежні. Прихильники першої як основу суспільних фондів споживання розглядають додатковий продукт [9, с. 33; 16, с. 27]. Так, на погляд І. І. Кузьміна, суспільні фонди споживання створює «частина додаткового продукту, який виділяється для підвищення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства в процесі розподілу національного доходу» [14, с. 54]. Б. В. Ракитський же та інші [8, с. 12; 16; 10, с. 71, 83] не погоджуються з цим. «На нашу думку, — пише Б. В. Ракитський, — джерело суспільних фондів споживання і фондів розподілу за працею — одне і те ж. Це — необхідна праця, тобто та частина суспільно організованої праці, яка витрачається на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення особистих потреб членів суспільства, які є необхідними на даному конкретно-історичному рівні розвитку» [20, с. 73—74].

Існує і третя точка зору. Прихильники її сучасні фонди споживання розглядають як частину необхідного і частину додаткового продукту [13, с. 40; 21, с. 52; 17, с. 136]. Ми приєднуємося до них, бо джерелом суспільних фондів споживання дійсно є необхідний і незначною мірою додатковий продукт.

Уже зазначалося, що К. Маркс передбачив і обґрунтував виникнення суспільних фондів споживання в соціалістичному суспільстві. Він визначив і таку закономірність їх розвитку, як швидке збільшення. Табл. 1 показує зростання суспільних фондів споживання в СРСР та УРСР за ряд років [18, с. 335; 19, с. 411].

Суспільні фонди споживання зростають швидше, ніж оплата праці. Це одна із закономірностей соціалізму. Табл. 2 відбиває співвідношення виплат і пільг із суспільних фондів споживання та заробітної плати робітників і службовців в народному господарстві СРСР [18, с. 516].

З табл. 2 видно, що виплати і пільги робітникам і службовцям нашої країни протягом 1940—1972 рр. збільшилися в 6 разів, а середньомісячна заробітна плата — тільки в 3,9 раза. Значить,

Таблиця 1

Показники	Одиниця виміру	Роки				
		1960	1965	1970	1971	1972
По СРСР	млрд. крб.	27,3	41,9	63,9	68,6	73,0
На душу населення	крб.	127	182	263	280	295
По УРСР	млрд. крб.	4,8	7,4	11,8	12,6	13,6
На душу населення	крб.	113	164	250	264	282

Таблиця 2

Показник	Одиниця виміру	Роки					
		1940	1950	1960	1970	1971	1972
Виплати і пільги із суспільних фондів споживання	крб.	7,5	18,2	26,9	42,5	43,9	45,6
Середньомісячна заробітна плата	крб.	33,1	64,2	80,6	122,0	125,9	130,2
Середньомісячна заробітна плата разом з виплатами і пільгами із суспільних фондів споживання	крб.	40,6	82,4	107,7	164,5	169,8	175,8
Питома вага в доходах: виплат і пільг із суспільних фондів споживання	%	18,5	22,1	24,9	25,8	25,8	25,9
середньомісячної заробітної плати	%	81,5	77,9	75,1	74,2	74,2	74,1

питома вага виплат і пільг із суспільних фондів споживання в доходах робітників і службовців підвищилась. Але це не виключає можливості встановлення в окремі періоди однакових темпів зростання, що й спостерігалось у 1970 і 1971 роках. В цілому ж на кінець дев'ятої п'ятирічки виплати й пільги із суспільних фондів споживання досягнуть 90 млрд. крб., тобто підвищаться на 40 %, а середньомісячна заробітна плата робітників і службовців — на 20—22% [6, с. 308—309].

Суспільні фонди споживання надаються населенню у вигляді так званих безплатних послуг (навчання, медична допомога, бібліотеки, путівки в санаторії, будинки відпочинку і піонерські табори, утримання дітей в дошкільних закладах і школах-інтернатах, плата за житло, путівки соцстраху) і грошових виплат (пенсії, стипендії, допомоги по тимчасовій непрацездатності і т. п.). Останнім часом дещо підвищилися темпи зростання грошових

виплат. Коли в 1965 р. грошові виплати в суспільних фондах споживання становили 45%, то в 1972 р.— понад 50% [18, с. 535]. Ці зміни пояснюються інтенсивним збільшенням контингенту одержуючих грошові виплати у порівнянні з тими, хто користується формами суспільного обслуговування.

Крім того, індивідуальні грошові надходження змінилися значно більше, ніж витрати на кожного, хто користується безплатним або пільговим суспільним обслуговуванням. Наприклад, в 1971—1972 рр. підвищено мінімальний розмір пенсій, стипендій, зросли норми витрат на харчування і медикаменти в лікарнях. Впливає на зростання грошових виплат і збільшення заробітної плати.

Таким чином, суспільні фонди споживання — це особлива форма розподілу матеріальних і культурних благ, яка дозволяє вже на стадії соціалізму використовувати елементи, властиві вищій фазі комунізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 11—32.
2. Ленін В. І. Великий почин.— Повн. збір. тв., т. 39, с. 1—27.
3. Ленін В. І. Матеріали по перегляду партійної програми.— Повн. збір. тв., т. 32, с. 133—158.
4. Ленін В. І. Проект Програми РКП(б).— Повн. збір. тв., т. 38, с. 79—121.
5. Ленін В. І. Промова на III Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р.— Твори, т. 32, с. 405—413.
6. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.
7. Брежнев Л. І. Все для блага народу, в ім'я радянської людини.— «Радянська Україна», 1974 р., 15 червня.
8. Басов В. И. Общественные фонды потребления и бюджет. М., «Финансы», 1967. 160 с.
9. Винокур Р. Д., Куликов В. С. Роль общественных фондов потребления в повышении благосостояния народа. М., Госфиниздат, 1963. 80 с.
10. Глязер Л. С. Некоторые вопросы методологии планирования общественных фондов потребления. М., «Экономика», 1966. 104 с.
11. Губарева Е. Источники роста народного благосостояния в СССР. М., «Мысль», 1968. 189 с.
12. Докукин В. От социалистического к коммунистическому распределению материальных и культурных благ.— «Социалистический труд», 1962, № 8, с. 22—31.
13. Загородний В. И. Строительство коммунизма и развитие отношений распределения. М., «Мысль», 1968. 310 с.
14. Кузьминов И. И. Очерки политической экономии социализма. Процесс социалистического производства. М., «Мысль», 1974. 285 с.
15. Кунельский Л. Э. Зарплата, доходы, стимулирование. М., «Экономика», 1968. 183 с.
16. Лушина Н. Л. Роль и значение общественных фондов потребления при социализме. М., «Высшая школа», 1962. 99 с.
17. Ленінське вчення про матеріальні і моральні стимули та його здійснення в період будівництва комунізму. Вид-во Київськ. ун-ту, 1969. 287 с.
18. Народное хозяйство СССР в 1972 г. М., «Статистика», 1973. 824 с.
19. Народне господарство Української РСР в 1972 р. К., Політвидав України, 1974. 599 с.

20. Ракитский Б. В. Общественные фонды потребления как экономическая категория социализма. М., «Мысль», 1966. 191 с.
21. Степанов И. Г. Отношения социалистического потребления. Изд-во Моск. ун-та, 1968. 88 с.

В. Л. КОЗЛОВ, канд. экон. наук,
Я. К. ЯКОВЕНКО

ГОСПРОЗРАХУНОК ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

Особливості дії і використання економічних законів на сучасному етапі розвинутого соціалізму вимагають удосконалення методів соціалістичного господарювання. Відповідні зрушення в цьому плані відбулися в ході господарської реформи.

Для підвищення ефективності суспільного виробництва господарська реформа передбачає ширше використання системи цін, показників реалізації прибутку. Серед висунутих нею завдань — далі удосконалення госпрозрахункових методів централізованого управління. Господарський розрахунок — єдино можлива і необхідна форма організації та ведення господарства, яка виражає специфіку соціалістичних виробничих відносин і заснована на використанні економічних законів соціалізму. Це означає, що господарський розрахунок є об'єктивною економічною категорією соціалізму.

Теоретична розробка і практична організація госпрозрахункової системи управління соціалістичною економікою належить В. І. Леніну.

Він показав необхідність організації соціалістичної промисловості на госпрозрахункових засадах і використання при цьому таких важливих принципів соціалістичного господарювання, як демократичний централізм в управлінні економікою, матеріальна заінтересованість у результатах праці, планомірне використання товарно-грошових відносин, підвищення економічної ефективності суспільного виробництва.

Виходячи з ленінських вказівок, ЦК ВКП(б) у постанові від 5 грудня 1929 р. «Про реорганізацію управління промисловістю» так визначив роль господарського розрахунку: «Госпрозрахунок виявляє обличчя підприємства, сприяє раціоналізації виробництва, правильній організації збуту і постачання і викликає разом з тим протидію елементам бюрократизму і тяганини. Одночасно переведення підприємств на господарський розрахунок сприяє раціональній постановці обліку виробничої діяльності підприємства і ознайомленню мас з цією діяльністю» [8, с. 127].

У зв'язку з переходом до нової системи планування та економічного стимулювання виникла проблема дальшого удосконалення госпрозрахунку. У постанові вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС вказано на відмінності між формальним і повним госпрозрахунком.

Зважаючи на важливість цього питання, XXIV з'їзд КПРС підкреслив: «Дуже актуальним залишається послідовне впровадження принципів господарського розрахунку як на промислових підприємствах, у колгоспах, так і у вищестоящих господарських ланках» [7, с. 79]. На з'їзді вказувалося, що в дев'ятій п'ятирічці буде завершено переведення госпрозрахункових підприємств і організацій всіх галузей матеріального виробництва і сфери обслуговування на нову систему планування та економічного стимулювання. Все це посилює необхідність глибокого теоретичного дослідження суті госпрозрахунку.

Нині більшість радянських економістів визнає, що господарський розрахунок — це складна об'єктивно існуюча економічна категорія і метод господарювання на першій фазі комуністичного способу виробництва — при соціалізмі. Ми вважаємо такий підхід до розкриття суті госпрозрахунку, до пізнання його об'єктивних основ і суб'єктивних факторів правильним.

Госпрозрахунок як метод планового ведення господарства має спиратися на госпрозрахунок як економічну категорію. Справедливу думку висловлює П. Г. Буніч, який доводить, що відрив цих понять одне від одного «відкриває шлях до суб'єктивізму. Зв'язок госпрозрахункового методу ведення господарства з госпрозрахунком як категорією вимагає від суспільства дій, відповідних об'єктивним процесам, науково обгрунтованих рішень, що дають найбільший ефект» [10, с. 26].

Категорія господарського розрахунку — складне економічне явище, яке відображає систему виробничих відносин у процесі розширеного відтворення. Вона тісно пов'язана з системою економічних законів соціалізму, політикою Комуністичної партії і Радянської держави. «Категорія госпрозрахунку, — пише Г. А. Козлов, — виявляється на практиці як один із найзагальніших універсальних методів соціалістичного господарювання і як важливий принцип економічної політики» [11, с. 86].

Госпрозрахункова діяльність, створюючи госпрозрахунковий процес, об'єктивна і в той же час суб'єктивна. Тому завдання дослідників господарського розрахунку — виявити такі якості і взаємовідносини, котрі викликають внутрішній саморух господарського процесу.

У працях радянських економістів, на жаль, немає єдиної думки про причинну обумовленість господарського розрахунку. Наприклад, В. Н. Тельнов пише, що суть останнього виражають планомірність і товарно-грошові відносини [13, с. 106]; А. Д. Смирнов — закон відшкодування вартості, закон вартості, закон розподілу за працею [12, с. 56]; С. К. Татур — закон планомірного пропорціонального розвитку і закон вартості [14, с. 43].

Аналізуючи виникнення і дію господарського розрахунку, його зв'язки з іншими економічними категоріями і законами, слід

пам'ятати, що причина будь-якого явища завжди діюча. «Причина, яка не діє, — вказував Ф. Енгельс, — не є зовсім причина» [1, с. 527].

Той факт, що господарський розрахунок вперше набув розвитку в період нової економічної політики, свідчить про зв'язок останнього з товарно-грошовими відносинами. Цей зв'язок не всі економісти розуміють однаково. Існує дві цілком протилежні точки зору з даного питання. За однією, виникнення госпрозрахунку пов'язано з товарно-грошовими відносинами; за другою, він можливий взагалі без товарно-грошових відносин.

Насправді ж ні загальні принципи соціалізму, ні загальні категорії товарно-грошових відносин самі по собі ще не створюють основи госпрозрахунку. Соціалізм не ліквідує товарного виробництва. Він використовує товарно-грошові відносини у своїх інтересах, змінюючи їхній класовий зміст, підпорядковуючи їх своїм завданням. Зміст товарно-грошових відносин не є головним у госпрозрахунку. У той же час поза ними сьогодні його важко уявити. Тільки вся система соціалістичних виробничих відносин, яка включає й товарно-грошові, становить базу практичного розвитку госпрозрахунку і його розуміння.

Господарський розрахунок пов'язаний із загальним економічним процесом, що розвивається, — соціалістичним розширенням відтворення. Останнє відбиває основні моменти, властиві госпрозрахунку як єдиній частині, котра знаходиться у діалектичному взаємозв'язку з іншими економічними процесами. Тому не можна збагнути суті госпрозрахунку і його причинну зумовленість поза суттю і закономірностями загального.

Господарський розрахунок є системою економічних відносин, що виникають у процесі відтворення діяльності соціалістичних підприємств як відносно окремих ланок народного господарства. Ця система охоплює економічні відносини, по-перше, підприємства (виробничого об'єднання, комбінату), промислового об'єднання з суспільством і установами, які його представляють, по-друге, — відносини підприємства (виробничого об'єднання, комбінату), промислового об'єднання з іншими виробничими, торговими, транспортними та іншими організаціями і, по-третє, відносини підприємства (виробничого об'єднання, комбінату) з його робітниками. Особливість цих госпрозрахункових відносин і полягає в тому, що вони зумовлені, з одного боку, єдиною суспільною власністю на засоби виробництва, з другого, певною відокремленістю підприємства. В умовах товарно-грошових відносин підприємства виступають як відносно самостійні товаровиробники, які реалізують вироблені товари і розпоряджаються частиною одержаних доходів. Система названих відносин і характеризує господарський розрахунок як економічну категорію.

Господарському розрахунку властиві певні суперечності, бо він поєднує залишки минулого, удосконалені соціалістичні ви-

робничі відносини і риси майбутнього господарського розрахунку, характерні для вищої фази комуністичного способу виробництва. В. І. Ленін писав: «...коли розглядати яке завгодно суспільне явище в процесі його розвитку, то в ньому завжди виявляються залишки минулого, основи сучасного і зародки майбутнього...» [3, с. 155].

Ми поділяємо думку тих авторів, які до головних причин виникнення й розвитку госпрозрахунку відносять соціалістичну власність на засоби виробництва і необхідність раціонального, економного і ощадливого ведення суспільного господарства при використанні товарно-грошових відносин з новим змістом, що визначається соціалістичною власністю.

Коли суспільна природа всенародної власності зумовлює єдність суспільних, колективних і особистих інтересів, то соціально-економічна неоднорідність праці в рамках єдності, викликана недостатньо високим рівнем розвитку виробничих сил, породжує неантагоністичні суперечності між ними. Через неоднорідність суспільно необхідних та індивідуальних затрат праці, через неоднорідність її умов загальнонародна власність на різних ділянках соціалістичного виробництва, в окремих його ланках може бути використана і використовується неоднаково. З цього випливає економічна нерівність партнерів соціалістичного виробництва, про що свідчать результати господарської діяльності виробничих одиниць. Таким чином, конкретна форма соціалістичних виробничих відносин не може обмежуватися обліком тільки безпосередньо суспільного характеру соціалістичного виробництва. Вона має враховувати також реально існуюче при соціалізмі економічне відокремлення, викликане неантагоністичними суперечностями.

В неоднорідності праці закладена й причина того, що суспільство змушене обходитися шляхами, за допомогою опосередкованих форм у масштабі всього народного господарства враховувати й вимірювати якісно відмінні величини індивідуальних витрат праці, що створює товар, використовуючи з цією метою вартісні, грошові категорії. Тільки таким шляхом у соціалістичному суспільстві конкретні види суспільної праці зводяться до однорідної абстрактної, а суспільство має змогу оцінити внесок кожного окремого працівника чи групи працівників у суспільні результати.

Врахування обох сторін економічної системи соціалізму дозволяє особисті й колективні інтереси спрямувати в русло загальних інтересів.

«Не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку потрудіться збудувати спочатку міцні містки... до соціалізму; інакше ви не підійдете до комунізму, інакше ви не підведете де-

сятки й десятки мільйонів людей до комунізму», — вчив В. І. Ленін [6, с. 34—35].

Отже, важливою, істотною причиною виникнення господарського розрахунку як економічної категорії, поруч з суспільною власністю на засоби виробництва є товарно-грошові відносини, наповнені новим змістом.

Господарський розрахунок — це складне, комплексне явище, яке безперервно розвивається в соціалістичній економіці. На різних етапах і по-різному розкривається його прихований зміст.

І хоч позірне являє собою вияв сутності, однак цей вияв «в одному її визначенні, в одній з її сторін, в одному з її моментів», — вчив В. І. Ленін [5, с. 119]. А К. Маркс писав: «...коли б форма прояву і суть речей безпосередньо збігалися, то всяка наука була б зайва...» [2, с. 352]. Ці марксистсько-ленінські положення стосуються і наукового дослідження явища та суті господарського розрахунку.

До виявлення госпрозрахунку і його ролі в умовах розвинутого соціалізму слід підходити не лише з позицій окремих підприємств (об'єднань, комбінатів), а й з позицій соціалістичного народного господарства в цілому.

У планомірній кооперації праці, що запроваджується в масштабі всього народного господарства, й полягає найважливіша особливість і перевага соціалістичної економіки. За умов такої кооперації між суспільством в цілому і окремими його частинами складаються відносини, підпорядковані єдиній меті суспільства. Важливим елементом відносин між суспільством і його окремими ланками є боротьба за підвищення ефективності виробництва. Одержання в інтересах всього суспільства найбільших результатів при найменших затратах характеризує всі відносини, які складаються у всенародній плановій кооперації праці і при соціалізмі, і при комунізмі.

Такого роду відносини є внутрішнім змістом госпрозрахунку. «Конкретніше цей глибокий зміст госпрозрахунку, який стосується обох фаз комунізму, — пише Г. А. Козлов, — можна було визначити таким чином: підпорядкування планомірних відносин між суспільством і окремими його частинами меті всього суспільства, що забезпечує задоволення планомірно встановлених потреб на основі суспільно необхідних витрат, їх зменшення і утворення при цьому додаткового продукту для всього суспільства» [11, с. 87—88].

Глибокі ідеї про суть вартісних відносин, про основні закономірності розвитку соціалістичного суспільства відбиті в роботах класиків марксизму-ленінізму, дозволили зрозуміти, взяти на озброєння й використати товарно-грошовий механізм при соціалізмі.

К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін ніколи не розглядали висновки, здобуті в ході наукового дослідження на основі діалекти-

ко-матеріалістичного методу, як щось раз і назавжди дане, мертво, застигле, В. І. Ленін писав: «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторкане; ми переконані, навпаки, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціалісти *повинні* рухати далі в усіх напрямках, коли воли не хочуть відстати від життя» [4, с. 185].

Комуністична партія, виконуючи заповіді В. І. Леніна, передбачає всебічний розвиток фундаментальних і прикладних досліджень, розробку найбільш ефективних методів і форм використання об'єктивних економічних законів у практиці планового управління народним господарством, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення економічної ефективності суспільного виробництва і подальший розвиток господарського розрахунку.

Радянські економісти на сучасному етапі дотримуються єдиної думки відносно того, що в умовах розвинутого соціалізму вимагається не послаблення госпрозрахунку, а його всебічний розвиток і зміцнення, втілення в економіку повного госпрозрахунку і поліпшення його використання.

Практика комуністичного будівництва вимагає творчо підходити до розв'язання проблеми господарського розрахунку, беручи й розвиваючи все позитивне з раніше встановлених теоретичних положень. Господарська реформа потребує широкого висвітлення її теоретичного обґрунтування суті та закономірностей госпрозрахунку як об'єктивно притаманного соціалістичній економіці процесу, що діалектично розвивається.

Виявлені закономірності господарського розрахунку дозволяють з певною мірою наукової точності визначити його майбутнє. Знаючи закономірності госпрозрахункового процесу, трудящі соціалістичного суспільства можуть свідомо спрямовувати свою діяльність на підвищення ефективності суспільного виробництва згідно з вимогами діючих економічних законів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 323—580.
2. Маркс К. Капітал, т. III. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II. 508 с.
3. Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Твори, т. 1, с. 107—300.
4. Ленін В. І. Наша програма. — Твори, т. 4, с. 184—188.
5. Ленін В. І. Філософські зошити. — Твори, т. 38, с. 1—536.
6. Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції. — Твори, т. 33, с. 28—35.
7. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 358 с.
8. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. М., Госполитиздат, 1957. 127 с.
9. Постанови Пленуму ЦК КПРС. Вересень 1965 р. К., Політвидав України, 1966. 16 с.

10. Бунич П. Г. Проблемы хозяйственного расчета и финансов в условиях реформы. М., «Финансы», 1969. 200 с.
11. Козлов Г. А. Основные черты экономики развитого социализма. М., «Мысль», 1973. 103 с.
12. Смирнов А. Д. Основы хозяйственного расчета. М., «Экономика», 1969. 200 с.
13. Тельнов В. Н. Основы экономической теории и практики хозрасчета. Саратов, 1968. 259 с.
14. Татур С. К. Хозяйственный расчет в промышленности СССР. М., «Финансы», 1970. 415 с.

З М І С Т

	Стор.
Мамалуй О. П., Мамалуй О. О. Про переважаючий розвиток виробництва засобів виробництва в період розвинутого соціалізму	3
Глущенко В. В. Виробничі потреби як економічна категорія соціалізму	12
Данильченко Є. П. Вплив цінового фактора на співвідношення двох підрозділів соціалістичного виробництва	17
Удод А. М. Науково-технічний процес і розвиток речових факторів в інтенсифікації сільського господарства	22
Вишнякова К. А. Вплив концентрації виробництва на дальше вдосконалення виробничих відносин розвинутого соціалізму	27
Воробйов Є. М. До питання про поділ праці між промисловістю і сільським господарством та відносини обміну	33
Преображенський А. Л. Відтворення робочої сили і особиста власність при соціалізмі	39
Лимар Я. О. Особливості відтворення кваліфікованої робочої сили в соціалістичному сільському господарстві	43
Кім М. М. Про критерії визначення продуктивності праці при соціалізмі	50
Писарева Л. Є. Зростання вільного часу трудящих і шляхи його раціонального використання в умовах соціалізму	57
Гейтенко М. Л. Соціально-економічна природа і функції суспільних фондів споживання	63
Козлов В. Л., Яковенко Я. К. Госпрозрахунок як економічна категорія	69

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

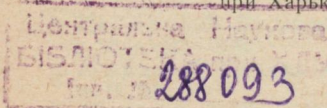
№ 124
Политэкономия

Выпуск VII

(на украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»

Издательство
при Харьковском государственном университете

Редактор О. М. Відміш
Техредактор Л. Т. Момот
Коректор М. Ф. Христенко

Передано до набору 5/IX 1974 р. Підписано до друку 24/IV 1975 р. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 3. Умовн.-друк. арк. 4,75. Обл.-вид. арк. 5,3. Тираж 1000. Замовлення 2089. БЦ 50131. Ціна 32 коп.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа» при Харківському державному університеті, 310003, м. Харків, Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, м. Харків, Університетська, 16.

